

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
GAZETECİLİK ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

**ADORNO VE HORKHEIMER'IN
KÜLTÜR ENDÜSTRİSİ ELEŞTİRİSİ
ÜZERİNE BİR İNCELEME**

Ayşegül Yaman Kurt
2501050454

Tez Danışmanı
Doç.Dr. Arzu Kihtir

İstanbul, 2009

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz **GAZETECİLİK** Anabilim Dalında ders dönemindeki Eğitim-Öğretim Programını başarı ile tamamlayan 2501050454 numaralı **AYŞEGÜL YAMAN KURT'un** hazırladığı "**Horkheimer ve Adorno'nun Kültür Endüstrisi Eleştirisi Üzerine İnceleme**" konulu **YÜKSEK LİSANS/ DOKTORA TEZİ** ile ilgili **TEZ SAVUNMA SINAVI**, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 15.Maddesi uyarınca **18.12.2009 CUMA günü saat 11.00'de** yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **Kabulü** ne* **OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA** karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ(*)	İMZA
DOÇ. DR. ARZU KIHTIR	Kabul	
DOÇ. DR. SEDA MENGÜ	KABUL	
YRD. DOÇ. DR. CEYDA I. BÜYÜKBAYKAL	Kabul	
YRD. DOÇ. DR. ŞEBNEM ÇAĞLAR	kabulü	
YRD. DOÇ. DR. NECLA ODYAKMAZ	kabul	

ÖZ

Frankfurt Okulu'nun önde gelen iki düşünürü Adorno ve Horkheimer, *kültür endüstrisi* olarak adlandırdıkları ve kapitalist sistemde toplumu tahakküm altına alma işlevi gören kültür alanını incelemiştir. İnsanları edilginleştiren, sisteme uyumlu hale getiren ve sistemin kendini yeniden üretmesine katkı sağlayan bireylere dönüştüren kültür endüstrisi, baskı ve tahakküm araçları dolayısıyla insanları kuşatmaktadır. Adorno ve Horkheimer'a göre, kültür endüstrisinin oluşumu Aydınlanma'nın akıl anlayışının amacından saparak insanlar dahil her şeyi araçsallaştıran bir akıl anlayışına evrilmesinden kaynaklanmaktadır. Yaşamın her alanında ilerleme ve gelişme vaat eden Aydınlanma, 20. yüzyılda savaşlar, soykırım, açlık, yoksulluk, yozlaşma gibi olumsuz tarihsel gerçeklerin yaşanmasına engel olamamıştır. Günümüz toplumlarında akıl artık nesnel ve güvenilir olma, insanlığa rehberlik edebilme özelliğine sahip değildir. Bu nedenle, Aydınlanma'nın akıl anlayışı terk edilmeli; bu anlayışın sonuçlarından biri olan kültür endüstrisi de reddedilmelidir.

Kültür endüstrisinin derinlemesine bir incelemesini yapan Adorno ve Horkheimer, kültür ürünlerinin metalaşarak kapitalizmin temel yasalarına tabi bir endüstri alanına dönüştüğünü saptamıştır. Kültür artık insanların kendilerini gerçekleştirebildikleri, geliştirebildikleri, yeteneklerini ve isteklerini dışa vurabildikleri bir özgürleşme alanı değil, bir tahakküm alanıdır. Adorno ve Horkheimer şiddetle eleştirdikleri kültür endüstrisi tahakkümünden insanların kurtulabilmesi için toplumsal dinamiklere olan inançlarını da yitirmiştir. Adorno'ya göre, mevcut durumun olumlu yönde değişebilmesi yalnızca sanat aracılığıyla mümkündür.

Çalışmada, Adorno ve Horkheimer'ın kültür endüstrisi incelemeleri ve eleştirdikleri yapının değişimine ilişkin önerileri, Birmingham Okulu'nun, Marksizm'in ve postmodernizmin kültür incelemeleri de dikkate alınarak incelenmiş; Adorno ve Horkheimer'ın ileri sürdükleri çözüm önerisinin günümüzde halen geçerliliğini koruyup korumadığı tartışılmıştır.

ABSTRACT

Two prominent intellectuals of Frankfurt School, Adorno and Horkheimer, has analyzed cultural area that they named as “cultural industry”. Passivating people, making them more compatible with dominant system and turning them into individuals who contribute the regeneration of the system, cultural industry surrounds people via pressure and domination tools. According to Adorno and Horkheimer, formation of cultural industry takes its source from the reason approach of Enlightenment deviating from it’s purpose and turning into a reason approach that instrumentalize everything including people. Committing progress and development in all areas of life, Enlightenment couldn’t prevent negative historical realities to occur in 20th century. In today’s world, reason is no longer has a feature of objectivity and trustworthiness. Hence, the reason approach of Enlightenment should be abandoned and cultural industry that is a consequence of this apprehension should be refused.

Analyzing cultural industry comprehensively, Adorno and Horkheimer determined that cultural products have become an industry dependent on the main rules of capitalism by commodification. Culture is no longer an emancipation area through which people can realize themselves, develop themselves and express their talents and desire. Culture is, now, a domination area. Adorno and Horkheimer have lost their trust in social dynamics for making people escape from domination of cultural industry. For Adorno, change of the current conditions in positive way is possible only through with art.

In the thesis, cultural industry analysis of Adorno and Horkheimers and their suggestions for changing the structure they criticized have been analyzed by taking the culture analysis of Birmingham School, Marxism and postmodernism into consideration. Also, whether suggestions of Adorno and Horkheimer regarding emancipation from domination of cultural industry still keeps its validity in today’s world has been discussed.

ÖNSÖZ

Kültürün, kitle iletişim araçları sayesinde toplumları ve bireyleri birbirine daha fazla yakınlaştırdığı bir dönemde yaşıyoruz. Yaşanan gelişmeler artık tüm dünyayı dolaylı ya da dolaysız olarak etkiliyor, insanların yaşamlarını şekillendiriyor. İnsanlar kültür ürünlerine daha kolay erişebiliyor, iletişim imkanlarının kolaylaşması sayesinde kültürün şekillenme sürecinin de bir parçası haline geliyor. Kapitalizmin gelişmesiyle birlikte, daha fazla ideolojik görev üstlenen ve sistemin çıkarları doğrultusunda kullandığı mekanizmalarla bir endüstri haline gelen kültür alanının günümüz toplumlarının toplumsal yaşamı hakkında daha fazla söz sahibi olduğunu görüyoruz. Bu durum da, endüstrileşen kültürün bütünlüklü bir analizinin yapılmasının gerekliliğini beraberinde getiriyor.

Kültürün bir endüstri alanına dönüştüğünü ve başlı başına bir dinamik olarak değerlendirilmesi gerektiğini ilk kez etraflıca öne süren Adorno ve Horkheimer'in kültür endüstrisi incelemeleri bu çalışmanın ana konusunu oluşturuyor. Kültür endüstrisi eleştirilerinin günümüz toplumlarının değerlendirilmesinde nasıl bir yerde durduğu ise çalışmanın temel problemi olarak karşımıza çıkıyor. Kitle iletişim araçlarının yaygınlığı ve etkililiği sayesinde baskı ve tahakküm mekanizmalarını kullanan kültür endüstrisinin toplumlar ve bireyler üzerindeki etkisinin yeniden değerlendirilme ve bu değerlendirmeler ışığında çözüm önerileri geliştirme ihtiyacı bu tezin yazılmasında etkili olmuştur.

Tez çalışmam süresince önerileri, yapıcı eleştirileri ve yol gösteren değerlendirmeleri ile bu çalışmanın ortaya çıkmasında bana yardımcı olan değerli hocam ve tez danışmanım Doç.Dr. Arzu Kihitir'e teşekkürlerimi iletmek isterim.

Keyifli ve ufuk açıcı sohbetleriyle bu tezin şekillenmesine önemli ölçüde katkıda bulunan, tezin içerik ve biçim olarak gözden geçirilmesinde desteğini esirgemeyen arkadaşım Özdemir Gündoğan'a teşekkür ederim.

Beni her zaman destekleyen ve yanımda olan aileme, özellikle tez yazım sürecimi ilgiyle takip ederek çalışmamı içtenlikle teşvik eden anneme, sevgilerimi ve teşekkürlerimi sunarım.

Son olarak, yüksek lisans tezim boyunca her konuda bana yardımcı olan, ilgisini, sevgisini ve desteğini hiç bir zaman esirgemeyen eşim Özgen'e teşekkür etmek isterim. Sadece bu tezin yazılmasında değil yaşamın her alanında üretken olmamız konusunda birbirimizi desteklediğimiz için kendisine ömür boyu sevgilerimi sunuyorum.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vii
GİRİŞ	1
1. ADORNO, HORKHEIMER VE AYDINLANMA ÜZERİNE	5
1.1. Adorno ve Horkheimer Üzerine	5
1.1.1. Adorno'nun Yaşamı ve Çalışmaları	5
1.1.2. Horkheimer'in Yaşamı ve Çalışmaları	8
1.1.3. Adorno ile Horkheimer'in Frankfurt Okulu İçindeki Yeri	12
1.1.3.1 Frankfurt Okulu'nun Tarihi	12
1.1.3.2 Adorno ve Horkheimer'in Okul İçindeki Yeri	22
1.2. Aydınlanma Eleştirisi	25
1.2.1. Aydınlanmaya Genel Bir Bakış	25
1.2.2. Kant'ın Aydınlanma Tanımı	31
1.2.3. Adorno ve Horkheimer'in Aydınlanma Eleştirisi	33
2. KÜLTÜR ENDÜSTRİSİ	41
2.1. Kültür Endüstrisi Kavramının Ortaya Çıkışı	41
2.1.1. Kitle İletişim Araçlarının Kültür Endüstrisindeki İşlevi	44
2.1.2. Kültür Endüstrisinin Başlıca Süreçleri	48
2.1.3. Kültür Endüstrisinin Kendini Yeniden Üretmesi	51
2.2. Adorno ve Horkheimer'in Kültür Endüstrisi Eleştirisi	55
2.3. Kültür Endüstrisi'nden Çıkış Yolu: Sanat	64
3. KÜLTÜR ENDÜSTRİSİNİN KARŞILAŞTIRMALI DEĞERLENDİRMESİ ...	71
3.1. Marksizm'in Kültür Kavrayışı ve Kültür Endüstrisi ile ilişkisi	71
3.2. Kültür Endüstrisi'ne Çağdaş Bir Yaklaşım: Birmingham Çağdaş Kültürel Çalışmalar Merkezi	80
3.2.1. Birmingham Okulu'nun Kültür Anlayışı	83

3.2.2. Kitle Kùltüründen Popùler Kùltüre Geçiş	88
3.3. Postmodernizmin Kùltür Endùstrisi Yaklaşımı	92
SONUÇ	96
KAYNAKÇA	105

GİRİŞ

İlk kez Frankfurt Okulu üyelerinden Theodor W. Adorno ve Max Horkheimer tarafından kullanılan ve hem toplum hem de kültür analizlerinde önemli bir kavram haline gelen *kültür endüstrisi*, kültürel çalışmaların temelini oluşturarak yaşadığımız çağın kültürel yapısını daha iyi anlamamıza olanak sağlayan bir zemin sunmaktadır. Adorno ve Horkheimer, kültür endüstrisi hakkındaki eleştirel bakış ve değerlendirmeleriyle yalnızca üyesi oldukları Frankfurt Okulu'nun etki alanı sınırları içinde kalmamış, 20. yüzyılın düşünsel üretim alanına da önemli katkılarda bulunmuştur. Bu iki düşünür, özellikle eleştirel kuram ve kültür endüstrisi üzerine yaptıkları çalışmalarla kapitalist sistemin egemenliğini giderek artırdığı ve küreselleşerek kendini kabul ettirdiği 20. yüzyılın gidişatını anlama çabalarına ufuk açmıştır.

Kültür endüstrisi, sermayenin ve ticaretin toplumlar üzerindeki egemenliğini artırdığı ve pekiştirdiği son birkaç yüzyılda, kültür alanında kurulmuş olan tahakküme gönderme yapmaktadır. Kapitalizmin doğuşuyla, üretim ilişkileri değişmiş ve modern sınıflar ortaya çıkmıştır. Teknolojinin kullanımı ve sermaye birikimi üretim ilişkilerinde belirleyici olmuş, dolayısıyla sınıfsal çelişkiler şekil değiştirmiş ve toplumsal ilişkiler de farklılaşmıştır. Her sistem gibi, kapitalist sistemin de kendi varlığını korumak ve sürekliliğini sağlamak için, doğası gereği, egemen sınıfların çıkarlarını koruması ve bu çıkarları merkeze koyan politikaları hayata geçirmesi zorunlu hale gelmiştir. Sürekliliğini sağlamak zorunda olan kapitalist sistem, bunun için baskı ve tahakküm mekanizmalarını devreye sokmuştur. Günümüz dünyasının büyük çoğunluğunda egemen olan kapitalizmin toplumlar üzerinde kurduğu egemenlik çeşitli araçlarla sağlanmaktadır. Siyaset, kültür, hukuk gibi kurumlar ekonomik yapının çelişkisini içinde barındıran, sistemin sürekliliği açısından kullanılan ve egemenler tarafından sistemin devamlılığını gözeten yapılardır. Bu nitelikleriyle, aynı zamanda ekonomik mücadele alanlarıdır.

Kitle iletişim araçlarının yaygınlaştığı ve etki alanını genişlettiği 20. yüzyılda, kültür de egemen sistemin önemli tahakküm araçları arasındaki yerini alarak bir mücadele alanına dönüşmüştür. Kültür, giderek bir endüstri alanı haline gelmiş ve metalaştırılarak kapitalist sistemin sürekliliğini sağlayan unsurlarından ve sistemin yeniden üretim mekanizmalarından biri olmuştur. Adorno ve Horkheimer'a göre, kültürün endüstrileşmesinin ve bir tahakküm aracına dönüşmesinin nedeni Aydınlanma'nın amacından sapmasıdır. Dogmaların ve mitlerin ortadan kaldırılması amacıyla yola çıkan Aydınlanma düşüncesi amacından saparak, kendisi bir mite dönüşmüştür. Dolayısıyla, Aydınlanma'nın öngördüğü, aklın toplumsal yaşama egemen olması ve böylece her alanda ilerleme düşüncesinin hayata geçirilmesi ideali çıkmaza girmiştir. Adorno ve Horkheimer'a göre, aklın egemenliği artık insanlığın ilerlemesini öngörmemektedir.

Doğayı egemenlik altına almak isteyen aklın artık insanları da egemenlik altına aldığını savunan Adorno ve Horkheimer, aklın egemen sistemin bekası için bir tahakküm aracına dönüştürüldüğünü ileri sürmektedir. Bu tahakküm süreci de kültür endüstrisi tarafından hayata geçirilmektedir. Adorno ve Horkheimer'ın kültür endüstrisi eleştirilerinde karşı çıktığı temel unsur kültürün endüstrileştirilmesi ve egemen sistem tarafından yine sistemin çıkarları için araçsallaştırılmasıdır.

Adorno ve Horkheimer, meta kavramının yüceltiildiği ve toplumsal yaşamın temel unsurlarından biri haline geldiği egemen kapitalist ülkelerde kültürün de bu metalaşma sürecinden nasibini almasına şiddetle karşı çıkmaktadır. Kültür endüstrisinin tahakkümü altında varlığını sürdüren bireylerin giderek nesneleştiğini ileri süren Adorno, bu tahakkümün nasıl kırılacağı konusunda bireylere ve toplumlara duyduğu güveni yitirmiştir. Çünkü sistem tarafından esir alınmış ve kültür endüstrisi tarafından da sistemin devamlılığı için kuşatılmış bireyler artık değişimi gerçekleştirecek özne olma özelliğini kaybetmiştir. Kültür endüstrisi tahakkümünün ortadan kaldırılmasının sadece sanat ile mümkün olabileceğini ileri süren Adorno, sanatı kültür endüstrisini alt edebilecek ve değişimi gerçekleştirecek tek özne olarak görmektedir.

Çalışmanın ilk bölümü, kültür endüstrisi kavramının eleştirel bir incelemesini yapan Adorno ve Horkheimer hakkında genel bir bilgilendirme ve kültür endüstrisi incelemelerine temel olan Aydınlanma kavramının eleştirel değerlendirmesi olmak üzere iki alt başlığa ayrılmıştır. İlk alt başlıkta, Adorno ve Horkheimer'ın yaşamlarına kısaca değinilmiş, yaptıkları çalışmalardan bahsedilmiş, Frankfurt Okulu içindeki yerleri ve Okul üzerindeki etkileri hakkında bilgi verilmiştir. İkinci alt başlıkta ise, kültür endüstrisi incelemelerine kavramsal ve eleştirel bir zemin oluşturan Aydınlanma düşüncesi ele alınmıştır. Adorno ve Horkheimer, Aydınlanma'nın amacından sapmasının kültür endüstrisinin doğması için gerekli şartları hazırladığını ileri sürmekte ve bundan da Kant'ın Aydınlanma anlayışını sorumlu tutmaktadır. Bu nedenle, Adorno ve Horkheimer'ın kültür endüstrisi eleştirilerine temel olan Aydınlanma kavramı üzerinde durulmuştur. Aydınlanma düşüncesine dair genel bir değerlendirme yapıldıktan sonra, Kant'ın Aydınlanma anlayışından bahsedilmiş ve ardından da Adorno ve Horkheimer'ın Aydınlanma eleştirileri ele alınmıştır.

İkinci bölümde, kültür endüstrisi kavramına ilişkin bir inceleme yapılmıştır. Kültür endüstrisi eleştirisi ile egemen kapitalist sistemin metalaştırdığı kültür alanının bireyler ve toplumlar üzerinde nasıl bir tahakküm aracına dönüştüğü ve sistem tarafından nasıl manipüle edildiği gözler önüne serilmektedir. Bu bölümde, kültür endüstrisinin ortaya çıkışı, nasıl bir mekanizmaya sahip olduğu ve gerek bireyler gerekse toplumlar üzerindeki etkisi detaylı olarak ele alınmıştır. Adorno ve Horkheimer'ın kültür endüstrisi eleştirileri değerlendirildikten sonra, kültür endüstrisinin tahakkümünün kırılması konusunda, Adorno'nun önerdiği üzere, sanatın nasıl bir çıkış olanağı sağlayacağı incelenmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ise, Adorno ve Horkheimer'ın kültür endüstrisi eleştirilerinin Marksizm, Birmingham Okulu ve postmodernist yaklaşımlarla ilişkisi incelenmiştir. Karşılaştırma yapmak için bu üç yaklaşım belirlenirken, Adorno ve Horkheimer'ın kültür endüstrisi eleştirisinin her biriyle teorik açıdan önemli ölçülerde temas etmiş olması gözetilmiştir. Adorno ve Horkheimer, kültürün mevcut sistemdeki yerini, temelleri üzerinde yükseldiği Marksizm ve dönemin önemli kültür

inceleme okullarından Birmingham Okulu'ndan farklı bir şekilde değerlendirmektedir. Adorno ve Horkheimer ele aldıkları kültür endüstrisinin tahakkümünden kurtulmak konusunda karamsar bir yaklaşım sergilemiş; sadece sanat aracılığıyla bu kurtuluşun mümkün olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Marksizm ise kültür alanının metalaştırıldığı gerçeğini kabul etmekle birlikte, kültürün bir üst yapı kurumu olduğunu ileri sürerek bu alanda yaşanan sorunların çözümü konusunda sınıf mücadelelerini işaret etmektedir. Birmingham Okulu, eleştirel bir tavırla yaklaştığı kültür alanını baştan reddetmemiş, bu alanı daha iyi anlamının çözüm için de gerekli olduğunu ileri sürmüştür. Postmodernizm ise, modernizmin açmazlarına ve kültürel alanda yaşanan sıkıntılara çözüm üretmek için ortaya çıkmasına rağmen, çoğulculuk ve özgürlük söylemleri adına, mevcut kültür anlayışını olumlayan bir tutum geliştirmiştir. Bu bölümde, Frankfurt Okulu'nun anlayışıyla zaman zaman kesişen zaman zaman ayrılan bu üç önemli yaklaşımın, Marksizm'in, Birmingham Okulu'nun ve postmodernizmin kültür anlayışları ve endüstrileşen kültür alanından çıkış için öngördükleri düşünceler Adorno ve Horkheimer'in değerlendirilmeleriyle karşılaştırılmıştır.

Çalışmanın sonuç bölümünde, üçüncü bölümde karşılaştırmalı olarak değerlendirilen yaklaşımlar ışığında, Adorno ve Horkheimer'in sunduğu kültür endüstrisi eleştirilerinin günümüz dünyasında nasıl bir yerde konumlandığı incelenmiştir.

1. ADORNO, HORKHEIMER VE AYDINLANMA ÜZERİNE

1.1. Adorno ve Horkheimer Üzerine

Marksizm'in temelleri üzerinde, yeni bir eleştirel kuram ortaya koymak amacıyla yola çıkan *Frankfurt Okulu*, gerek Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü bünyesinde görev yapan araştırmacıların gerekse Enstitü'ye üye olmayan ama Enstitü'nün çalışmalarıyla etkileşim içinde çeşitli çalışmalar yapan araştırmacıların önemli çalışmaları ile 20. yüzyılın en etkili düşünce okulları arasındaki yerini almıştır. Theodor W. Adorno ve Max Horkheimer ise Frankfurt Okulu'nun önde gelen isimlerindedir. Bireysel ve ortaklaşa çok sayıda çalışmaya imza atan Adorno ve Horkheimer, Frankfurt Okulu'nun yöneliminde de belirleyici etkiye sahip olmuşlardır. Aydınlanma eleştirisini merkeze koyarak, insanları ve toplumları tahakküm altında tutan egemen kapitalist sistemin ayrılmaz bir parçası haline gelen kültür endüstrisini şiddetle eleştirmişlerdir.

Adorno ve Horkheimer sadece ortaklaşa yazdıkları "Aydınlanmanın Diyalektiği" gibi önemli eserlerde değil, tüm çalışmalarında birbirlerinin dolaylı izlerini taşımaktadır. Adorno, 1951 yılında yayınladığı ve ilgilendiği hemen hemen her konuyu fragmanlar halinde kaleme aldığı "Minima Moralia" kitabının önsözünde yer alan, "*Hiçbir düşünce yok ki burada, onu kağıda geçirmeye vakit bulmuş adam kadar Horkheimer'a da ait olmasın*" ifadesiyle, Horkheimer ile birlikte yazdıkları eserler kadar, ayrı ayrı yazdıkları eserleri ya da incelemeleri de bir bütün olarak değerlendirmemizin gerekliliğine işaret etmiştir.¹

1.1.1. Adorno'nun Yaşamı ve Çalışmaları

11 Eylül 1903 tarihinde Frankfurt'ta doğan Theodor Wiesengrund Adorno, Yahudi bir şarap tüccarının oğludur. Çocukluğundan beri müzikle iç içe bir ortamda büyüyen

---

¹ Adorno, **Minima Moralia**, Çev. Orhan Koçak, Ahmet Doğukan, Metis Yayınları, İstanbul 2005, s. 16.

ve müzikle hep ilgilenen Adorno, küçük yaşta piyano ve kompozisyon çalışmıştır. 15 yaşından itibaren sinema kuramcısı Siegfried Kracauer ile birlikte klasik Alman felsefesi ve özellikle de Alman düşünür Immanuel Kant'ın yapıtları üzerine okuyan Adorno, 1921'de Frankfurt'ta Kaiser Wilhelm Lisesi'ni bitirmiş ve Johann Wolfgang Goethe Üniversitesi'nde eğitim almıştır. Daha çok felsefe, toplumbilim, psikoloji ve müzikle ilgili dersler alan Adorno, 1924 yılında felsefe doktoru unvanını almıştır.²

Adorno, yaşamının sonuna kadar Frankfurt Okulu'nda birlikte olacağı ve ortak çalışmalara imza atacağı Max Horkheimer ile 1922 yılında tanışmıştır. Adorno'nun Frankfurt Okulu ile temasa geçmesi de Horkheimer ile olan arkadaşlığı sayesinde olmuştur. Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü bünyesinde yayınlanan *Zeitschrift* dergisine gönderdiği yazılardan biri ilk kez 1932 yılında yayınlanan Adorno, çalışmalarını takip ettiği Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün 1938 yılında resmen üyesi olmuştur.³

Adorno, Enstitü'ye resmen üye olana kadar da Frankfurt Okulu ile ilişkilerini sürdürmüş ve Okul bünyesinde çeşitli çalışmalar yapmıştır. Hitler'in 1933 yılında Almanya'da iktidara gelmesiyle birlikte, Enstitü üyelerinin yaşadığı sıkıntıları Adorno da paylaşmış ve 1934 yılından itibaren onlar gibi ülke dışına çıkmamanın yollarını aramıştır. Zaman zaman yurtdışına çıkan Adorno, Horkheimer'in çağrısı üzerine 1938 yılında yerleşmek üzere ABD'ye gitmiştir. 1950'de Enstitü'nün Almanya'da tekrar kurulmasına kadar ABD'de geçen mültecilik yılları Adorno ve Horkheimer'in çalışma ortaklığının en yoğun olduğu dönemdir. "Aydınlanmanın Diyalektiği" ve "Minima Moralia" bu dönemin eserleridir.⁴

Adorno, 1959 yılında Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün yöneticisi olan Horkheimer'in emekli olmasının ardından, Enstitü'nün yeni müdürü olarak çalışmalarını sürdürmüştür. Adorno'nun yönetiminde, Enstitü, iyi tanımlanmış bir

---

² Jay, **Adorno**, Çev. Ünsal Oskay, Der Yayınevi, İstanbul 2001, s. 22-24.

³ Dellaloğlu, "Bir Giriş: Adorno Yüz Yaşında", **Cogito**, S. 36, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s. 14.

⁴ Dellaloğlu, **A.g.m.**, s. 16-17.

düşünce, öncelikle de Adorno'nun kişisel önsel ilgileri olan bir estetik teori ve felsefe okulu karakteri kazanmıştır.⁵

Adorno, dünyada ve özellikle Avrupa'da muhalif sol hareketlerin yükseldiği 1968 yılından itibaren öğrenciler ile şiddetli -kimilerine göre beklenmedik- çatışmalar yaşamıştır. 31 Ocak 1969 tarihinde dönemin muhalif hareketlerinin içinde yer alan öğrenciler Adorno'nun odasında çalıştığı bir anda Enstitü'yü işgal ettiklerinde, kendilerini engelleyemeyen Adorno, okula polisi çağırarak düşünceleriyle yaptığı eylemi sorgulatan önemli bir olay yaşanmasına neden olmuştur. Enstitü'nün bir diğer önemli üyesi Herbert Marcuse, Adorno'yu davranışı nedeniyle suçladığında, Adorno içinde bulunduğu durumun çok derin bir depresyon hali olduğunu dile getirmiştir. Hayatı boyunca mevcut toplumsal düzen hakkında olumsuz düşünen ve bunu sürekli eleştiren Adorno'nun davranışı kendisi için de kolay kabul edilebilir değildir. Bu yüzden de, Adorno kendisini sürekli savunmaya çalışmıştır.⁶

Adorno, yaşadığı 20. yüzyıl egemen kapitalist sisteminin insanlığa sunduğu gerçekliği, temelinde baskı ve tahakküm olduğu gerekçesiyle eleştirmiş ve kültür endüstrisi eleştirisi ile bunu ortaya koymayı amaçlamıştır. Horkheimer ile birlikte yaptığı çalışmalarda sistemin bireyler üzerinde yarattığı baskı ve tahakkümün kültürel alanda da çeşitli mekanizmalarla devam ettiğini ileri sürmüştür. Adorno'ya göre, kültür endüstrisi olarak kavramsallaştırdıkları egemen kültürel sistem, mevcut olan ve egemenliğini sürdüren kapitalist sistemin devamlılığını sağlayan ve kendi iç mekanizmaları aracılığıyla bireyleri sisteme bağımlı kılan, bireyin özgür iradesini elinden alan bir karakter taşımaktadır.

Adorno, insanlığın içinde bulunduğu bilinç durumunun insanlık tarihinde yaşanan büyük felaketleri kolayca unutmaya eğilimli olduğunu vurgulamaktadır. Bu bilinç, yaşanan felaketleri ekonomik ve teknik ilerleme yolunda meydana gelen üzücü kazalar olarak görmektedir. *“Bağrında milyonlarca masum insanın gaz odalarında öldürüldüğü ve bunun kendi gündemine girdiği bir kültür, kendi çöküşünü itiraf*

---

⁵ Bottomore, **Frankfurt Okulu**, Çev. Ahmet Çiğdem, Vadi Yayınları, Ankara 1997, s. 27.

⁶ Dellaloğlu, **A.g.m.**, s. 17.

etmek için hala neyi bekliyordu?" diye soran Adorno, bu durumun fark edilmesini engelleyen baskı ve tahakküm unsurlarını içinde barındıran kültür endüstrisini açıkça karşısına almaktadır.⁷

İnsanları edilginleştiren ve bu durumu fark edemeyecek hale getiren kültür endüstrisini eleştiren Adorno, insanların gerçek birer özne olacaklarına ve kendi kaderlerini değiştireceklerine dair inancını da kaybetmiştir. Değişime olan inancını yitirşini kültür endüstrisinin iç dinamikleri ile açıklayan Adorno'nun yaşadığı dönemin etkilerinden de kaynaklanan karamsar bir bakışa sahip olduğu bilinmektedir. Buna rağmen, analizini yaptığı kültür endüstrisinden çıkış yollarını araştırmaktan vazgeçmemiştir.

Adorno'nun analizlerine ve karamsar olmasına neden olan yaşanmışlıklara rağmen, 20. yüzyılın toplumların özgürleştiği ve bireylere tanınan özgürlüğün giderek arttığı bir dönem olduğu seslendirilmektedir. Kültür endüstrisi aracılığı ile dillendirilen egemen sistemin bu söylemi, Adorno'nun dikkat çektiği felaketler tarafından yalanlanmaktadır. Resmedilen tablo ile gerçekler arasındaki bu apaçık çelişkinin Adorno'nun geleceğe ilişkin karamsar oluşunda payı büyüktür. Yaşadığımız yüzyıla gelindiğinde de görüldüğü üzere, kültür endüstrisinin kurduğu çeşitli baskı ve tahakküm kanalları aracılığıyla özgürlük kavramının içi boşaltılmış ve yozlaştırılmıştır. Kapitalizmin yarattığı çelişkilere rağmen varlığını ve gücünü muhafaza etmesinde, kültür endüstrisi önemli bir rol oynamaktadır.

1.1.2. Horkheimer'in Yaşamı ve Çalışmaları

1895 yılında Stuttgart'ta dünyaya gelen Max Horkheimer, babası tarafından tüccar ve işadamı olmak üzere yetiştirilmiş, bu amaç doğrultusunda Brüksel ve Londra'da eğitim almıştır. Anadili Almanca dışında, İngilizce ve Fransızca'yı da öğrenen

---

⁷ Adorno, **Toplum Üzerine Yazılar**, Çev. Yılmaz Öner, Belge Yayınları, İstanbul 1990, s. 63-64.

Horkheimer, Münih Üniversitesi, Freiburg Üniversitesi ve Frankfurt Üniversitesi'nde eğitim görmüş; psikoloji ve felsefe alanlarında çeşitli çalışmalar yapmıştır.⁸

Horkheimer, Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün ilk yöneticisi Carl Grünberg'in ölümü üzerine 1928 yılında kısa bir süre Enstitü'nün müdürlüğünü üstlenen Freidrich Pollock'ın ardından, 1930 yılında Enstitü yöneticiliğine getirilmiştir. Horkheimer'in 1930-1958 yılları arasından yöneticiliğini üstlendiği dönemde, Enstitü'nün ilgilendiği sorunlar ve çalışma yürüttüğü alanlar özellikle Enstitü'nün ilk yöneticisi Grünberg'in dönemine kıyasla oldukça değişmiştir. Grünberg, 1924 yılındaki açılış bildirgesinde toplumsal bir bilim olarak Marksizm düşüncesini ortaya koymuş ve materyalist tarih kavramının ne bir felsefi sistem olduğunu ne de olmayı amaçladığını, nesnesinin soyutlamalar olmayıp, gelişme ve değişme sürecindeki verili somut dünya olduğunu dile getirmiştir. Grünberg döneminde Frankfurt Okulu'nun başlıca amacı disiplinlerarası incelemelerle birlikte işçi hareketi üzerine toplumsal ve tarihsel araştırmalar yapmaktır. Dolayısıyla, Frankfurt Okulu Marx'ın düşüncelerini gözden geçirmeyi, yeniden yorumlamayı ve kendilerini kapitalizm eleştirisine adayın muhalif Marksistleri bir araya toplamayı amaçlamaktaydı. Bu yaklaşım, Grünberg'in yöneticiliği sırasında ve 1929 yılında geçirdiği felce kadar Enstitü araştırmacıları tarafından benimsenmiştir.⁹

Horkheimer ise yöneticilik görevine resmen başladığı gün yaptığı konuşmasında Enstitü'nün temel görevini "*işçilerin ve işverenlerin Almanya'daki ve diğer Avrupa ülkelerindeki çeşitli sorunlara karşı tutumlarını araştırıp ortaya koymak*" olarak tanımlamıştır.¹⁰ Bu yönde yapılacak çalışmalarda kullanılacak yöntemlerin ise, istatistikler ve soru kağıtları olduğunu belirten Horkheimer daha sonra bunların toplumbilimsel, psikolojik ve ekonomik açıdan değerlendirilmesi ve yorumlanması gerektiğini söylemiştir. Horkheimer'in yöneticiliğinde, Enstitü'de ampirik araştırmalar aracılığıyla eleştirel toplum teorisinin de geliştirildiği bir dönem yaşanmıştır.

---

⁸ Jay, **Diyalektik İmgelem**, Çev. Ünsal Oskay, Ara Yayıncılık, İstanbul 1989, s. 25.

⁹ Bottomore, **A.g.e.**, s. 9.

¹⁰ Küçük, **Medya, İktidar, İdeoloji**, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2005, s. 235.

Horkheimer'in yöneticiliği döneminin Grünberg'in döneminden ayrılan, dolayısıyla Frankfurt Okulu tarihinde de yeni bir sayfa açan önemli yaklaşımlarından biri, Enstitü'nün teori ve pratik ilişkisi konusunda aldığı tutumdur. Grünberg'in Marksizm anlayışı teori-pratik bağına özel bir önem atfetmemiştir. Grünberg, kitap incelemeleri ile birlikte, arşiv ve dökümler çalışmaları yapılmasını sağlayarak belli bir güncelliği korumayı amaçlamıştır. Ancak, bu dönemde, herhangi bir eleştirel toplumsal pratikle etkin olarak bağ kurma gereksinimi duyulmamış ve bu yönde bir adım atılmamıştır.¹¹

Horkheimer döneminde ise, teori-pratik bağının kavranışı çok daha yüksek, daha ayrımlaştırılmış bir düzeye çıkmıştır. Öte yandan, Frankfurt Okulu düşünürlerinin teori-pratik bağını teorik düzeyde çözümlenmiş olmalarına rağmen, pratikte hayata geçiremedikleri de bir gerçektir. Yani, 'eleştirel toplum teorisi'ni somutlaştırıp pratik alanda karşılığını görme olanağını yaratamamışlardır.¹²

Horkheimer'in yöneticiliği dönemi ile öncesi arasında belirgin farklar olmasına ve teori ile pratik arasındaki bağa özel önem atfedilmesine rağmen, Enstitü'nün tarihi boyunca herhangi bir parti ile kurumsal bir ilişkisinin olmamasına ve akademik tutumun ön planda olmasına özen gösterilmesi de bu bağlantının pratikten ziyade teori düzeyinde gerçekleştiğini göstermektedir. Horkheimer'in Alman Komünist Partisi'ne üye olduğuna ilişkin bazı söylentiler olsa da, bunun doğruluğunu gösteren herhangi bir belge henüz ortaya konmamıştır. Horkheimer, Alman Marksist düşünür Rosa Luxemburg'dan ve onun Sovyetler Birliği merkezîyetçiliği eleştirilerinden etkilenmiştir. 1919 yılında Luxemburg'un öldürülmesinin ardından herhangi bir sosyalist liderin izleyicisi olmadığı bilinmektedir.¹³

---

¹¹ Slater, **Frankfurt Okulu: Kökeni ve Önemi – Marksist Bir Yaklaşım**, Çev. Ahmet Özden, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1998, s. 20.

¹² Slater, **A.g.e.**, s. 21.

¹³ Jay, **A.g.e.**, s. 34.

Horkheimer'in yöneticiliği ile birlikte Frankfurt Okulu'nda yaşanan yeniliklerden biri de, 1910 yılından beri 20 yılda yaklaşık 15 cilt yayınlanan *Grünberg Archiv*'in yayınına son verilmesi olmuştur. Enstitü içinden ve dışından farklı görüşlere yer veren Grünberg Archiv'in, Grünberg'in savunduğu Avusturya-Marksizmi'nin* rengini taşıyan bir yayın organı haline geldiği ve bu görüşlerin artık Enstitü'nün genel eğilimini temsil etmediği savunulmuştur. Bu nedenle, yayın hayatının son bulması da Enstitü tarihinde önemli dönüm noktalarının yaşandığı Horkheimer'in yöneticiliği sırasında gerçekleşmiştir. 1930-1940 yılları arasında Enstitü'nün birçok çalışmasını yayınlayacak ve Enstitü'nün genel eğilimlerini yansıtacak olan, *Zeitschrift für Sozialforschung* (Toplumsal Araştırmalar Dergisi) adlı dergi yayınlanmaya başlanmıştır.¹⁴

Horkheimer, Enstitü müdürü olarak 1931 yılında yaptığı konuşmada, tikel varoluş-tümel akıl, gerçek-idea, hayat-tin ilişkilerine dair en eski felsefi sorunların günümüze uyarlanmış biçimleriyle inceleneceğini ifade etmiştir. Buna göre, toplumun ekonomik hayatı ile toplumdaki bireylerin psikolojik gelişimi ve sadece din, sanat ve bilimlerin entelektüel mirası değil; aynı zamanda hukuk, adetler, moda, kamuoyu, spor, eğlence ve yaşam tarzı ile özgül kültür alanları arasındaki bağlantı da ele alınacaktır. Horkheimer, geniş bir kültür ve iletişim anlayışı olduğunu da belirttiği bu vurguyla birlikte, kültürün yalnızca insanların ruhsal gelişimleriyle ilgili olmadığına, günlük yaşam pratiklerini de kapsayan geniş bir ölçekte değerlendirilmesi gerektiğine işaret etmiştir.¹⁵

Horkheimer, 1937 yılında yazdığı "Geleneksel ve Eleştirel Teori" adlı makalesiyle Frankfurt Okulu'nu tanımlamak için kullanılan bir diğer kavram haline gelen *eleştirel teoriyi* geleneksel teori ile karşıtlığı çerçevesinde kavramsallaştırmıştır. Horkheimer, kültürün ekonomi tarafından belirlendiği yönündeki geleneksel

---

* Avusturya Marksizmi, 19. yüzyıl sonlarından 20. yüzyılın ortalarına kadar özellikle Viyana'da gelişen, yeni Kantçılık ve pozitivism akımlarını esas alan Marksist düşünce okuludur.

¹⁴ Jay, A.g.e., s. 50.

¹⁵ Kejanlıoğlu, **Frankfurt Okulu'nun Eleştirel Bir Uğrağı: İletişim ve Medya**, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2005, s. 235.

Marksist anlayıştan uzaklaşmış; bu konuda algılama, medya ve araçların işlevlerine dikkat çekmiştir.¹⁶

Horkheimer'in Kant'ı okuması ise bireysellik konusunda daha duyarlı hale gelmesine olanak tanımış; böylece birey olmayı totalitenin istemi karşısında bütünüyle vazgeçilemeyecek bir değer olarak görmesine neden olmuştur. Bireyselliğin ön plana çıktığı ve merkeze konduğu bu görüş Horkheimer'in eserlerinde yer bulmuştur.

“*Kapitalizmi konuşmuyorsanız, faşizm konusunda da sessiz kalmalısınız*”¹⁷ sözüyle, Horkheimer sistemin bütünselliğine dikkat çekmiştir. Horkheimer'in kurmaya çalıştığı bağlantı günümüzde de çok sayıda konu için geçerliliğini korumaktadır. Dönemin kapitalizm ile faşizm arasında kurulan bağlantısı, günümüzde emperyalizm ve kapitalizm arasında da kurulabilmektedir. Eğer emperyalizmi Lenin'in tabiri ile “kapitalizmin en yüksek aşaması olarak” ele alırsak, kapitalizme karşı çıkmadan kapitalizmin çıkarları doğrultusunda gelişen ve kendine alan bulan emperyalizme karşı çıkmanın eksikli olduğu görülecektir.

1.1.3. Adorno ile Horkheimer'in Frankfurt Okulu İçindeki Yeri

1.1.3.1. Frankfurt Okulu'nun Tarihi

Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü, 1923 yılında Almanya'da Frankfurt Üniversitesi'ne bağlı olarak kurulmuştur.¹⁸ Enstitü'ye ilk önce *Marksizm Enstitüsü* (Institut für Marxismus) adı verilmesi gündeme gelmiş; ancak bu ismin çok tahrik edici olabileceği düşünülerek vazgeçilmiştir. Almanya Milli Eğitim Bakanlığı'nın önerdiği *Felix Weil Sosyal Araştırma Enstitüsü* ismine ise bizzat Enstitü'nün kuruluşunda hem maddi hem manevi büyük katkısı bulunan Felix Weil itiraz etmiş ve bu öneriyi “*kurulacak enstitünün kurucusunun verdiği para ile değil, Marksizm'e*

¹⁶ Kejanlıoğlu, A.g.e., s. 235-236.

¹⁷ Bağcı ed., “Sunuş”, **Frankfurt Okulu**, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2006, s. 13.

¹⁸ Bottomore, A.g.e., s. 7.

bir bilim olarak yapacağı katkılarla ün kazanmasının daha önemli olduğunu” ifade ederek kabul etmemiştir. Bunun üzerine, Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü (Institut für Sozialforschung) isminde karar kılınmıştır.¹⁹

Frankfurt Okulu söylemi ise Enstitü üyeleri tarafından değil, Enstitü dışındakiler tarafından 1960’lı yıllardan itibaren Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü’nün üyelerini kapsayan bir terim olarak kullanılmaya başlanmıştır.²⁰ Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü’nün *okul* olarak anılması, resmi bir kurum olmanın ötesinde bir anlam taşımasından kaynaklanmaktadır. Gerek kurum bünyesinde çalışma yapan Enstitü üyelerinin gerekse Enstitü etrafında biriken araştırmacıların, aydınların, düşünürlerin, genel anlamıyla *eleştirel kuramı* temel alan bir akımı oluşturarak Enstitü’nün bir ekol olmasını sağlamalarından dolayı, Enstitü *okul* niteliği kazanmıştır. Çalışmada, Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü’nden bir kurum olarak bahsedilirken kısaca *Enstitü*, ekol olarak bahsedilirken *Frankfurt Okulu* adları kullanılacaktır.

Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü’nün kuruluşundan itibaren, teorik çalışmalarda yeni bir şey ortaya koyabilmek amacıyla özerk ve bağımsız kalabilmek vazgeçilmez bir önkoşul sayılmaya başlanmıştır. Almanya’da birçok radikal girişimi destekleyen ve bu yönde yapılan çalışmalara maddi destek sağlayan zengin bir tüccarın oğlu olan Felix J. Weil, Enstitü’nün kuruluşuna da büyük katkı sağlamıştır. Başlangıç parası olarak yıllık 120.000 Mark taahhüt eden Weil, sosyal bilimler alanında çalışma yürütecek bağımsız bir enstitü kurma fikrinin hayata geçirilmesinde önemli rol oynamıştır. Bu para o dönem için her ne kadar küçük bir meblağ olsa da sonraki yıllarda Enstitü’nün bağımsız konumunu korumasına yardımcı olmuştur. Daha sonraki yıllarda da bazı bağışlar yapılmıştır; fakat bu bağışlar siyasal bir kaynaktan gelmediği için Enstitü’nün üzerinde titizlik ve kararlılıkla durduğu bağımsız çalışma ilkesini zedelememiştir. Enstitü üyeleri hem maddi hem de entelektüel üretim açısından bağımsız kalmayı önemli bir amaç olarak korumalarına rağmen, 1912 yılında

---

¹⁹ Jay, **A.g.e.**, s. 27.

²⁰ Kejanlıoğlu, **A.g.e.**, s. 25.

kurulmuş olan Frankfurt Üniversitesi ile bir ölçüde bağlantılı bir kuruluş olmakta bir sakınca görmemişlerdir.²¹

Felix Weil, Enstitü'nün ilk başkanı olarak Aachen Teknik Yüksek Okulu'nda ekonomi profesörü olarak görev yapan Kurt Albert Gerlach'ı önermiş, kendisi ise Enstitü'ye bağlı mali ve idare birimlerinin yürütüldüğü *Toplumsal Araştırma Derneği*'nin (Gesellschaft für Sozialforschung) yönetimini üstlenmiştir. Gerlach'ın 1922 yılının Ekim'inde geçirdiği şeker koması sonucu henüz 36 yaşında hayatını kaybetmesiyle, Enstitü'ye yeni bir başkan bulmak için çalışmalar başlamış ve bir süre sonra Viyana Üniversitesi'nde hukuk ve siyaset bilimi profesörlüğü yapmakta olan Carl Grünberg'e Enstitü'nün başkanı olması için teklif götürülmüştür. Grünberg'in Enstitü başkanı olmasının önemli bir özelliği vardır. Çünkü, Alman üniversitelerinde Marksist olduğu herkesçe bilinip de kendisine kürsü verilen ilk bilim adamı Grünberg'dir.²²

Enstitü'nün resmi olarak kuruluşu Alman Eğitim Bakanlığı ile anlaşmaya varılmasının ardından, 3 Şubat 1923 tarihinde bakanlık tarafından çıkarılan bir kararnameyle gerçekleşmiştir. Grünberg, Enstitü başkanı olarak yaptığı açılış konuşmasında, o yıllarda Almanya'da bilimsel çalışmalardan çok öğrenci yetiştirmeye önem veren öğretim anlayışının tersine araştırmaya öncelik veren bir enstitü kurmuş olmalarının ne denli önemli olduğunu vurgulamıştır. Grünberg, konuşmasında bilimsel olarak Marksizm'le olan yakınlığını da açıkça ifade etmiştir. Başka üniversitelerde ya da başka enstitülerde nasıl liberalizm, devlet sosyalizmi gibi ilkeler kabul edilmiş ve benimsenmişse, Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü bünyesinde yürütülecek çalışmalarda da Marksizm'in ilkelerinin temel oluşturacağını dile getirmiştir.²³

---

²¹ Jay, **A.g.e.**, s. 24-27.

²² Jay, **A.g.e.**, s. 27-29.

²³ Jay, **A.g.e.**, s. 29-31.

Frankfurt Okulu kurulduğu dönemde çok önemli bir boşluğu doldurmuştur. Enstitü'nün kurulduğu dönemde yerine getirdiği misyonu Horkheimer şöyle özetlemektedir:

Enstitü, üniversitenin içinde tarafsız ve herkese açık bir kurumdur. Enstitü'nün önemi, dünyanın en önde gelen ülkelerin işçi hareketleri ile ilgili olabilecek her şeyin ilk defa, derli toplu olarak bir araya getirildiği yer oluştuğundadır. Asıl önemlisi, kaynaklar bakımından zenginliğindedir (kongre tutanakları, parti programları, kuruluş sözleşmeleri, yönetmelikler, gazeteler, dergiler)... Batı Avrupa'da işçi hareketleri üzerinde yazmak, inceleme yapmak isteyen herkes bize gelmek zorundaydı. Çünkü bütün aradıklarını topluca bulabilecekleri tek yer bizdik.²⁴

Horkheimer'in vurguladığı gibi, Enstitü'nün, hem kuruluşundan beri amaç edindiği tarafsız duruşunu hem de Enstitü'nün kuruluş amaçlarına uygun düşünsel üretim, araştırma ve tartışma zemini haline gelip bir çekim merkezi oluşturma hedefini, ilk yıllarında başarıyla hayata geçirdiği görülmüştür. Enstitü, kısa zamanda, biriktirdiği kaynaklar ve arşiv malzemeleri ile önemli bir merkez haline gelmiştir. Ancak, Grünberg döneminde Enstitü tarafından yapılan çalışmalar bazı eleştirilere maruz kalmıştır, çünkü bu dönemde, Enstitü'nün ortaya çıkış amaçlarının ve hedeflerinin aksine, teorik alanda hiç yeni ürün ortaya konmamıştır.

Enstitü'nün kuruluşu Rusya'da Sovyet Devrimi'nin zaferi ve özellikle Almanya'da olmak üzere, Merkezi Avrupa devrimlerinin yenilgisiyle ortaya çıkan özel şartlarda yer almıştır.²⁵ Oluşan yeni koşullarda teori-pratik arasındaki ilişkinin ve Marksizm'in yeniden ele alınarak canlandırılması Enstitü'nün kuruluşunda duyulan önemli ihtiyaçlardandır.

Frankfurt Okulu düşünürlerinin görüşleri üç önemli tarihsel deneyimden etkilenerek şekillenmiştir. Bu deneyimlerden ilki 1917 yılında gerçekleşen Sovyet Devrimi'nin ardından Avrupa'da beklenen sosyalist dönüşümlerin gerçekleşmemesinin yarattığı hayal kırıklığı, ikincisi önce İtalya'da ardından da Almanya'da faşizmin yükselişi ve hemen hemen hepsi Yahudi olan Enstitü üyelerinin savaştan sonra bile baskı altında yaşamaya devam etmeleri, üçüncüsü ise 2. Dünya Savaşı'ndan sonra batı kapitalist

---

²⁴ Jay, **A.g.e.**, s. 35.

²⁵ Bottomore, **A.g.e.**, s. 8.

rejimlerinin görece istikrara kavuşması ve bu istikrarın ürettiği ideolojik değişimlerdir. Bu tarihsel deneyimlerin yaşandığı dönemi “*insanların istikrar içinde cehenneme yakın bir durumda yaşaması*” olarak tanımlayan Adorno, çalışmalarında bu gerçekleri her zaman göz önünde bulundurmuştur.²⁶

Enstitü'nün yayın organı *Toplumsal Araştırma Dergisi* (Zeitschrift für Sozialforschung), yayınlanmaya başladığı ilk günden itibaren zengin bir tartışma platformu oluşturmuştur. Enstitü üyelerinin yanı sıra, Enstitü'ye üye olmayan düşünür ve araştırmacıların da yazılarının yayınlandığı dergi, Temmuz 1940'tan sonra İngilizce yayınlanmış ve bu tarihten sonra toplam dört sayı daha yayınlanarak yayın hayatı sona ermiştir. Bu yayın Frankfurt Okulu üyelerinin ortak bir kimlik edinmesinde mayaya olmuştur.²⁷

Frankfurt Okulu, Tom Bottomore'un sınıflandırmasıyla dört temel dönemde varlığını sürdürmüştür. Yukarıda anlatıldığı gibi, 1923-1933 arası dönem Frankfurt Okulu'nun kuruluş yılları olarak sayılmaktadır. Bu dönemde, Enstitü üyelerinin ortak çalışmaları yoğunlaşmış ve incelemelerinde kitle iletişim araştırmalarının önemi vurgulanmıştır.

1933-1950 yılları arası dönem, Frankfurt Okulu için, yeni Hegelci eleştirel kuramın ayırt edici fikirlerinin açıkça ortaya konduğu ve araştırmacıların faşizm nedeniyle sürgünde oldukları bir dönemdir. Kuruluşunun ilk yıllarında, Grünberg'in de etkisiyle, tarih ve ekonominin ağırlığının hissedildiği Enstitü'de, Horkheimer'in 1931 yılının Ocak ayında resmen Enstitü başkanı olmasıyla birlikte toplumsal felsefenin etkinliği artmıştır. 30 Ocak 1933 tarihinde Almanya'da Nazilerin iktidara gelmesi, dünya tarihinde önemli bir dönemin sayfasını açmıştır. Nazilerin savunuculuğunu yaptığı faşizmin, Mussolini İtalya'sının ardından Almanya topraklarında da iktidara gelişi Enstitü'nün geleceğini etkilemiştir. Enstitü'nün önde gelen üyelerinin Marksist ve Yahudi kökenli olmaları, Enstitü'nün ve üyelerinin kısa bir süre içinde faşist iktidarın hedefleri arasında yer almalarına yol açmıştır. Nitekim, 1933 yılının Mart ayında, Enstitü “*devlete karşı eğilimler taşıdığı*” gerekçesiyle

²⁶ Erdoğan, Alemdar, **İletişim ve Toplum**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1990, s. 215.

²⁷ Jay, **A.g.e.**, s. 56.

kapatılmıştır. O sırada, 6000'i aşkın kitabın bulunduğu Enstitü kütüphanesindeki kitaplara da hükümet tarafından el konulmuştur. 13 Nisan 1933 tarihinde ise, Horkheimer, Frankfurt Üniversitesi'nden atılan ilk bilim adamı olarak Almanya tarihine geçmiştir. Horkheimer'ın ardından, Paul Tillich, Karl Mannheim ve Hugo Sinzheimer da Enstitü'den atılmıştır. Bu tür baskıların ardından, Enstitü'nün tüm görevli kadroları Frankfurt'u terk etmek zorunda kalmıştır.²⁸

Artık Frankfurt'ta çalışmalarını yürütemez hale gelen Enstitü üyeleri biraraya gelerek bundan sonra nasıl bir yol izlemeleri gerektiğini tartışmıştır. 1933 yılının Şubat ayında Enstitü'nün Cenevre şubesinde 21 üyenin bir araya gelmesiyle bir kurul oluşturulmuş ve yapılan görüşmelerin ardından Cenevre'nin yeni merkez olması konusunda uzlaşmıştır. Hatta, Enstitü'nün ismini de buldukları durum ve konumla ilişkili olarak *Uluslararası Toplumsal Araştırma Merkezi* (Internationale de Recherches Sociales) olarak değiştirmişlerdir. Enstitü merkezinin Cenevre'ye taşınmasının ardından, kısa bir süre sonra Londra ve Paris'te de şubeleri açılmıştır.²⁹

Kuruluşundan itibaren yaklaşık 10 yıl boyunca toplum araştırmaları konusunda önemli yol kat eden ve bu alanda çalışma ve araştırma yapmak isteyen çok sayıda aydını biraraya getiren Enstitü, Almanya döneminin ardından farklı bir döneme girmiştir.

Almanya dışına çıkan, yeni merkez Cenevre etrafında toplanan ya da farklı Avrupa kentlerinde açılan Enstitü'nün yeni şubelerinde biraraya gelen üyeler, bir süre sonra ABD'li akademik çevrelerle temasa geçmişlerdir. Özellikle, Columbia Üniversitesi'nden önemli akademisyenlerle irtibata geçen Enstitü başkanı Horkheimer, 1934 yılının Mayıs ayında ABD'ye ilk ziyaretini gerçekleştirmiş ve Columbia Üniversitesi Başkanı Nicholas Murray Butler ile görüşme olanağı bulmuştur. Bu görüşme sonrasında, Butler, Horkheimer'a Enstitü'nün New York Columbia Üniversitesi ile bağlantı kurmasını söylemiş ve 117 Batı Sokak'taki 429 numaralı üniversite binalarından birine taşınmasını önermiştir. Bu gelişmenin

---

²⁸ Jay, **A.g.e.**, s. 54.

²⁹ Jay, **A.g.e.**, s. 54-55.

ardından, 1920'lerin başında Frankfurt'ta devrimci ve Marksist bir enstitü olarak kurulan Toplumsal Araştırma Enstitüsü, kapitalist dünyanın merkezi konumundaki New York'a yerleşmiştir. Temmuz'da Herbert Marcuse, Ağustos'ta Leo Löwenthal, Eylül'de Friedrich Pollock ve Karl A. Wittfogel ABD'deki yeni merkezlerinde çalışmalarını sürdürmek üzere New York'a göç etmiştir. Bu isimler yalnızca Enstitü'nün devamlılığını sağlamakla ve düşünsel üretimini sürdürmekle kalmayıp, ABD kültür hayatında da etkili ve belirleyici olmuştur.³⁰

Enstitü'nün önde gelen isimlerinin 1960'lı yıllarda göç ettikleri ABD'de oldukça popüler olması, bu ülkedeki Yeni Sol üzerinde de bir etki yaratmış ve Enstitü'nün etki alanını genişletmiştir. Böylelikle, Marksizm'in Hegelci yorumu ve Sovyetler Birliği'nde yaşanan reel sosyalizm deneyimlerinin eleştirisini merkeze alan 'Batı Marksizm'inin temelleri de Frankfurt Okulu'nun çalışmalarıyla birlikte atılmıştır.³¹ Frankfurt Okulu, 2. Dünya Savaşı sonrasında Batı Avrupa Marksizmi'nin ve Yeni Sol'un yeniden canlanıp biçimlenişinde rol oynayan önemli kaynaklardan biri olmuştur.³²

Enstitü üyelerinin ABD'ye göç edişinin ardından karşılaştıkları en büyük sorunların başında dil sorunu ve kültürel uyum sorunu gelmiştir. Entelektüel açıdan karşılaştıkları en büyük zorluk ise Enstitü'nün o zamana kadar felsefeye dayalı yürüttüğü toplum araştırmaları pratiği ile anti-spekülatif çalışmaya dayalı yürütülen Amerikan sosyal bilimlerinin metodoloji anlayışları arasındaki önemli farklılıklardır. Yaşanan tüm mekan, kültür, sosyal çevre gibi değişikliklere rağmen, Enstitü üyeleri hiçbir zaman geçmişlerini bir çırpıda kenara bırakıp, Amerikanlaşmayı kabul etmemişlerdir. Bunun en önemli göstergelerinden biri Enstitü'nün yayın organı Zeitschrift'i Almanca yayınlamaya devam etmeleridir. Dergide zaman zaman İngilizce ve Fransızca makalelere yer verilmiş, üyelerin kendi dillerinde Almanca yazdıkları yazılara ek olarak İngilizce ve Fransızca özetler verilmişse de, 2. Dünya Savaşı'na kadar derginin 'Alman' olma özelliği korunmuştur. Martin Jay,

---

³⁰ Jay, **A.g.e.**, s. 66.

³¹ Bottomore, **A.g.e.**, s. 8.

³² Jay, **A.g.e.**, s. 23.

“Diyalektik İmgelem” kitabında, Enstitü üyelerinin Almanya dışına çıkmak zorunda kaldıklarında bile düşünsel üretimlerini Almanca yayınlamak konusundaki tutumlarını şöyle yorumlamaktadır:

“Hiç şüphesiz, Enstitü’nün kendisine bakışındaki en önemli öğelerden biri de, kendisini yaprak dökümüne uğratılmış bir kültürün savunulmasında zapt edilmemiş son hisar saymakta oluşuydu”.³³

Dilin düşünce oluşumunda önemli bir araç olduğunu ileri süren Enstitü üyeleri, Almanya’da egemen olan faşizmin Alman olan her şeye kendi damgasını basmak istediğinin farkında oldukları için buna izin vermek istememiştir. Alman dilinde düşünmenin, konuşmanın ve yazmanın Almanca’nın faşizmin tekeline girip kullanılmasını bir ölçüde engelleyecek bir tutum olduğunu benimsemiş ve bu yönde tavır almışlardır. Bu tercihlerini hayata geçirirken, ABD’de İngilizce yayın yaparak daha popüler bir konuma gelecekleri gerçeğini de bir ölçüde geri plana atarak, kararlılıklarını göstermişlerdir.³⁴

2. Dünya savaşının ardından Almanya’da faşist iktidarın düşmesiyle birlikte, 1949 yılında Enstitü üyelerinin bir kısmı Frankfurt’a geri dönerek çalışmaların sürmesini sağlamıştır. Enstitü üyelerinden Horkheimer, Pollock ve Adorno Frankfurt’a dönerken, Marcuse ve Löwenthal ABD’de kalmayı tercih etmiştir.³⁵

Sürgünün ardından Enstitü’nün Almanya’da yeniden açıldığı ve faşizm döneminin yarattığı karamsarlığın üretilen eserlerde de yer bulduğu 1950-1970 yılları arası dönem, daha çok Adorno ve Horkheimer’in düşünceleri ve yönlendirmeleri doğrultusunda şekillenmiştir. Bu yeni dönemde, Enstitü, özellikle Adorno’nun kişisel ilgi ve katkılarının da büyük olduğu estetik teori ve felsefe okulu karakteri kazanmıştır.

Frankfurt’a dönüşün ardından yeni Enstitü binası 14 Kasım 1957 tarihinde yeniden açılmıştır. Bu yeni dönemde Frankfurt Üniversitesi Rektörü olarak Frankfurt

---

³³ Jay, **A.g.e.**, s. 67.

³⁴ Jay, **A.g.e.**, s. 67-68.

³⁵ Kejanlıoğlu, **A.g.e.**, s. 62.

Okulu'ndaki çalışmalarına devam eden Horkheimer, Enstitü'nün açılış töreninde, çalkantılı politik ortamın da etkisiyle, daha önceki konuşmalarının aksine, kimseyi karşısına almamaya özen gösteren bir konuşma yapmıştır. Enstitü'nün görevinin, 1931 yılında Enstitü müdürü olduğunda yaptığı konuşmanın içeriğine paralel olduğunu belirtmekle yetinen Horkheimer, yeni eğitim programlarında, teorik yanı daha ağır basan Alman sosyolojisinden olduğu gibi, ABD'de geliştirilen ampirik yöntemlerden de faydalanacaklarını belirtmiştir. Ayrıca, Horkheimer, geliştirdikleri *eleştirel kuramın* var olan toplumu aşma niyetini toplumbilimciler açısından bir etik gereklilik olarak ortaya koymuştur.³⁶

Eleştirel kuramın temel bir görüş olarak ön plana çıktığı bu yıllarda Enstitü'nün etkisi de artmıştır. Hatta, Enstitü'nün düşünsel ve siyasal açıdan en büyük etkiye sahip olduğu yılları kapsayan bu dönem, 1960'larda radikal öğrenci hareketinin hızla büyümesi ve yaygınlaşmasıyla zirveye ulaşmıştır.³⁷

1970'li yıllarla birlikte Enstitü etkisini yavaş yavaş yitirmeye başlamıştır. Adorno'nun 1969 yılında, Horkheimer'ın 1973 yılında ölmesinin ardından, *okul* niteliğinden de gittikçe uzaklaşan Enstitü'nün, günümüze geldiğinde köken olarak kendisini etkileyen ve temel alınan Marksist görüşten de koptuğu açıkça görülmektedir.³⁸

Böylece, Enstitü'nün eski ve yeni üyelerinin eleştirel öğrencilerle uzlaşmadıkları bir dönem yaşanmıştır. Özellikle, Horkheimer'ın git gide muhafazakarlaşan tutumu eski yazılarının hala okunduğu ve tartışıldığı Enstitü'de ironik bir durum oluşturmuştur. Çünkü, Horkheimer, 1960'larla birlikte yükselen sol/muhalif öğrenci hareketini Amerika karşıtı ve totaliterlik savunusu olarak değerlendirerek desteklememiştir. Yine aynı dönemde gerçekleşen Vietnam halkının özgürlük mücadelesini de öğrenci

---

³⁶ Kejanlıoğlu, A.g.e., s. 63.

³⁷ Bottomore, A.g.e., s. 11.

³⁸ Bottomore, A.g.e., s. 11.

hareketi gibi reddeden Horkheimer, artık Frankfurt Okulu'nun genel eğilimini temsil etmekten de uzaklaşmış ve eleştirilmiştir.³⁹

1970 sonrasında, Enstitü farklı bir kadroyla sendika araştırmaları konusuna odaklanmıştır. 1971'de *Sosyolojiye Frankfurt Katkıları* yayınının 22. cildi (son cilt) çıktıktan sonra, 1974 yılında sadece sendika ve sanayi çalışanları konulu araştırmanın sonuçları yayınlanmıştır. Enstitü'nün genç üyelerinin 2-3 yıl içinde Enstitü'den ayrılmalarıyla, geriye sadece Alfred Schmidt kalmıştır. Jürgen Habermas da 1971 yılında Enstitü'yü terk eden genç üyeler arasında yer almıştır. 1970'lerden günümüze, Enstitü mirasçıları arasında dünya çapında ön plana çıkan isim Habermas olmasına rağmen, Habermas'ın Enstitü'nün mirasını ne ölçüde taşıdığı tartışmaya açıktır. Çünkü, Enstitü'nün geleneksel bakış açısından oldukça uzaklaşmış olan Habermas, çalışmalarını çok farklı bir temel üzerinden sürdürmüştür. Martin Jay, Enstitü'nün ikinci neslini Jürgen Habermas, Alfred Schmidt ve Albrecht Wellmer olarak nitelerken, üçüncü neslinin, Alex Honneth, Peter Bürger, Oskar Negt, Helmut Dubiel, Claus Offe, Alfons Söllner, Hauke Brunkhorst, Detlev Claussen, W. Martin Lüdke ve Cristoph Menke gibi isimlerden oluştuğunu ifade etmektedir.⁴⁰

Özetle, Frankfurt Okulu'nu bir bütün olarak değerlendirirken, modernlik olarak adlandırılan son beş yüz yıllık süreç göz önünde bulundurulmalıdır. Bu yönüyle Frankfurt Okulu, bilim, ideoloji, yöntembilim, felsefe, teoloji, metafizik, tarih, iktisat, siyaset, sanat, edebiyat, estetik gibi çok farklı alanları kapsayan, disiplinlerarası bir çalışma özelliğine sahip ve derin sorgulamalar yapmamıza olanak sağlayan bir çerçeve sunmaktadır.⁴¹

---

³⁹ Kejanhoğlu, **A.g.e.**, s. 74.

⁴⁰ Kejanhoğlu, **A.g.e.**, s. 75.

⁴¹ Bağce ed., **A.g.m.**, s. 13-14.

1.1.3.2. Adorno ve Horkheimer’in Okul İçindeki Etkisi

Frankfurt Okulu, temelde birbiriyle ilişkili olan üç konu üzerinde durmuş ve bunların eleştirel çözümlemesini yapmaya çalışmıştır. Frankfurt Okulu’nun üzerinde durduğu konulardan ilki, sosyal bilimlerde pozitivist epistemolojik ve metodolojik eleştirisi, ikincisi, teknokratik-bürokratik yeni bir egemenlik biçiminin oluşumunda temel bir etmen olarak bilim ve teknolojinin ideolojik etkisine yönelik eleştirel bir tavır ve son olarak da, kültür endüstrisi ya da genel olarak tahakkümün kültürel boyutlarının çözümlenmesidir.⁴²

Frankfurt Okulu, kuramın niteliği üzerine yoğunlaşmıştır. Geleneksel pozitivist anlayışa karşı eleştirel kuram kavramını geliştirmiştir. Horkheimer’in 1937 yılında yazdığı “Geleneksel ve Eleştirel Kuram” başlıklı makalesi, Frankfurt Okulu’nun eleştirel kuram formülasyonunu ortaya koymuş ve ilerleyen yıllarda kuramla ilgili tartışmaların derinleşerek sürmesine zemin hazırlamıştır.⁴³ Bu makale, diyalektik felsefe ve ekonomi politığın eleştirisi üzerine temellenmiş toplum teorisi olarak tanımlanmıştır. Eleştirel kuram, insanları kendi kültürel bütünlüklerinin ve böylece kendi düşünsel yaratılarının üreticileri olarak ele almaktadır.

Kültür endüstrisi ise, Horkheimer ve Adorno’nun birlikte kaleme aldıkları, Frankfurt Okulu döneminin başyapıtlarından biri olan ve 1947 tarihinde yayınlanan “Aydınlanmanın Diyalektiği” adlı eserde yer alan çözümlemeleriyle sosyal bilimler literatürüne kattıkları yeni bir tanımlamadır. Kültür endüstrisi eleştirisi ile, aydınlanmanın itkisiyle ortaya çıkan modernizmin kültürü standartlaştırıcı etkisine yönelik bir eleştiri ortaya konulmuştur. “Aydınlanmanın Diyalektiği” ile birlikte vurgu kapitalizm eleştirisinden, genel olarak Batı uygarlığı eleştirisine doğru kaymaya başlamıştır. Bu çalışmada, aklın doğadan özgürleşimini vurgulayan modern Aydınlanma ve ilerleme düşüncesinin ve pratiğinin dünyayı, insanı, doğayı bir nesnelere dizisine ve tahakkümünün aygıtları olan bir alana dönüştürdüğü ileri

---

⁴² Bottomore, A.g.e., s. 61.

⁴³ Bağcı ed., A.g.m., s. 9.

sürülmüş ve bilinçli bir şekilde bu dönüşümü yaratan kültür endüstrisi eleştirilmiştir.⁴⁴

Frankfurt Okulu araştırmacıları, *araçsal akıl* olarak kavramsallaştırdıkları ve özel olarak modern sanayi toplumunun yani kapitalist toplumun gelişmesi sürecinde gözlemlenen totaliter tahakküm biçimlerinin incelenmesine özel bir önem atfetmiştir. Kapitalizmin egemen akı, yani araçsal akıl, dünyanın ve insanların nasıl sömürülebileceğini merkeze koyan, değerleri bilgi ve yaşam açısından önemsizleştiren bir anlayıştır. Bu anlayış modern sanayi toplumunun, günümüz kapitalist toplumunun, tipik bir özelliğidir ve tahakküm yapılarıyla doğrudan bağlantılıdır.⁴⁵

Öznel aklın nesnel akla egemen olduğu ve amaçlardan ziyade araçların önem kazandığı araçsal rasyonelliğin yükselişi Frankfurt Okulu düşünürlerine göre hiçbir biçimde gerçek özgürlüğü artırmamış, tam tersine köle-efendi ilişkisindeki diyalektikten dolayı insanın doğa üzerindeki kurmuş olduğu egemenlik giderek insanın doğayla bağlantısını yitirmesine yol açmıştır. Bu durum, toplumlar ve özneler arası ilişkileri de yöneten doğal nesnelliğin insanları köleleştirmesiyle sonuçlanmıştır. Adorno ve Horkheimer, aydınlanmacı aklın karşılaştığı bu krizin çözümü olarak aklın terk edilmesini ve özellikle düşüncenin mistik görüşlere sürüklenmesini önermemişlerdir. Rasyonelliğin bir türü olarak araçsal rasyonellik tahakküme yol açmıştır; bu nedenle Weber'in* etkisi altında derinlemesine araçsal rasyonelliğin eleştirisini yaparak bir çıkış yolu bulmaya çalışmışlardır. Diyalektiğin kendisinin de başlı başına bir çözüm üretmediği, tam aksine olumsuz bir diyalektiğin bu tahakküme hizmet ettiği ileri sürülmüştür. Buradan hareketle, Adorno, 2. Dünya Savaşı sonrası dönemde Frankfurt Okulu'nun merkezi

---

⁴⁴ Bağcı ed., **A.g.m.**, s. 11.

⁴⁵ Marshall, **Sosyoloji Sözlüğü**, Çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, İstanbul 1999, s. 180.

* Max Weber, 1864-1920 yılları arasında yaşamış olan Alman düşünür, sosyolog ve ekonomi politik uzmandır. Ekonomi politik çözümlerinde, Marx'ın sınıfları temel alan yaklaşımı yerine statü kavramını kullanmayı tercih etmiş ve kültürün temel bir boyutu olarak dinin de merkezi bir öneme sahip olduğunu savunmuştur. (Smith, **Kültürel Kuram**, Çev. Selime Güzelsarı, İbrahim Gündoğdu, Babil Yayınları, İstanbul 2007, s. 28-31)

kavramlarından biri haline gelecek olan *negatif diyalektik* düşüncesini geliştirmiştir.⁴⁶

Frankfurt Okulu'nun temel kavramlarından biri olan ve Adorno'nun 1966 yılında yayınladığı kitabına da adını veren negatif diyalektik, 2. Dünya Savaşı'nın ardından baskı mekanizmalarının ve biçimlerinin değiştiği savından hareketle ortaya çıkmış bir kavramdır. Negatif diyalektik kavramıyla birlikte, işçi sınıfının kapitalizmin yadsınmasının bir sonucu olarak görülmediği bu yeni dönemde diyalektik anlayışının radikal bir olumsuzluk yönteminin içine yerleştirilmesi benimsenmiştir. Adorno, bu kavramlaştırmayla birlikte aklın totalleşmesinin bir eleştirisini ortaya koymuştur. Negatif diyalektik her türlü özdeşlik düşüncesine karşı farklılaşma ve farklılıkların korunmasının gereğine işaret etmiştir. Bu eleştirel kuramın nihayetinde önerebileceği ve güvenilebileceği tek varlık ise bireydir.⁴⁷

Adorno ve Horkheimer'in öne sürdükleri bilgi kuramının temel özelliği ise bilincin göreliliğini hep gündemde tutan bir materyalizm anlayışıdır. Adorno ve Horkheimer'in diyalektik anlayışı düşüncelerinin üzerinde şekillendiği Hegel ve Marx'inkilerden farklıdır. Onlara göre Hegel ve Marx'ın diyalektik anlayışları iki ucu kapalı, tamamlanmış diyalektiklerdir. Hegel'in diyalektiği burjuva toplumunda, Marx'ın diyalektiği ise komünist toplumda son bulmaktadır. Oysa, Adorno ve Horkheimer için diyalektiğin tamamlanabileceğini düşünmek, zaten diyalektiğin kendi tanımı ile çelişmektedir.⁴⁸

Horkheimer, akla uygun olanın tarihin herhangi bir noktasında tamamlanmış olduğunu kabul etmeyen ve sadece düşünceleri geliştirerek ve sonuca ulaştırarak çelişkilerin ve gerilimlerin giderilebileceğini reddeden *açık uçlu diyalektik* kavramını kullanmıştır. Horkheimer'a göre bu yolla tarihsel dinamiğin sonuca ulaştırılabilmesi mümkün değildir. Adorno'ya göre ise diyalektik özdeşsizliğin farkında olmayı gerektirmektedir. Diyalektikte tez ve antitez çelişkiyi, sentez ise özdeşliği ifade

---

⁴⁶ Bağce ed., **A.g.m.**, s. 11.

⁴⁷ Bağce ed., **A.g.m.**, s. 11-12.

⁴⁸ Dellaloğlu, **A.g.m.**, s. 19.

ederken, Adorno negatif diyalektik kavramı ile özdeşliğin çelişkinin başarısı olmadığını, aksine bir ayıbı olduğunu öne sürmektedir. Negatif diyalektik, bir yandan verili durumun aşılması dürtüsünü sürekli içinde taşıırken, öte yandan da alternatif bir mutlak kurgu içermemektedir. Adorno'nun negatif diyalektik tanımlamasının Hegel'in ve Marx'ın diyalektiğinden ayrılan en önemli noktalarından biri budur.⁴⁹

Adorno ve Horkheimer, gerek bireysel olarak gerekse kolektif olarak ortaya koydukları çalışmalarla Frankfurt Okulu tarihinde belirleyici ve yönlendirici bir konuma sahip olmuşlardır.

1.2. Aydınlanma Eleştirisi

Adorno ve Horkheimer'in kültür endüstrisi eleştirilerinin temelinde Aydınlanma'ya olan eleştirel yaklaşımları bulunmaktadır. Aydınlanma düşüncesi, iddia ettiği gibi insanlığı daha ileri taşıması gerekirken daha da kötüye götürmüştür. Egemen kapitalist sistem insanları kültür endüstrisi aracılığıyla esir almıştır. Dahası, insanları kültür endüstrisi ile sistemin devamlılığını sağlamaya zorlayan ve insanlar üzerinde tahakküm kuran bu durumdan çıkış yolları konusunda bir karamsarlık söz konusudur. Adorno ve Horkheimer bu karamsar tablodan ve kültür endüstrisinin geline nokadaki tahakküm ve egemenliğinden Aydınlanma'nın akıl anlayışını sorumlu tutmaktadır. Bu nedenle, Adorno ve Horkheimer'in Aydınlanma düşüncesine dair yaklaşımlarını anlamak, bu yaklaşım temelinde oluşturdukları kültür endüstrisi eleştirilerini ve çıkış yolu önermelerini değerlendirebilmek açısından gereklidir.

1.2.1 Aydınlanmaya Genel Bir Bakış

Aydınlanma, en genel anlamıyla değişmez kabul edilen varsayımların, ön yargıların, ve mitin yerini akılcı düşüncenin aldığı yeni bir akım olarak nitelendirilmektedir. 17. ve 18. yüzyıllarda Batı toplumlarında doğduğu ve benimsendiği; ardından da 18.

---

⁴⁹ Dellaloğlu, A.g.m., s. 19-20.

yüzyıl boyunca pratik anlamda Aydınlanma'nın öngördüğü değişimler yaşandığı için, bu sürece *Aydınlanma çağı* adı verilmiştir.

Ancak, çağa adını veren Aydınlanma kavramının ne olduğuna ilişkin farklı yorumlar bulunmaktadır. Çünkü, Aydınlanma'nın tanımına dair farklı yorumlar olduğu gibi hangi tarihsel süreçlerde ortaya çıktığı ve geliştiğine dair de farklı değerlendirmeler mevcuttur. Aydınlanma sürecinin 18. yüzyılda başlamadığını, çok daha eski tarihlere dayandığını ileri süren düşünürlerden biri olan Afşar Timuçin'e göre, Aydınlanma'nın kökeninde Fransız düşünür Descartes'le birlikte başlayan eleştirili ya da eleştirici bakış açısı yatmaktadır.

Aydınlanma düşünürleri gerçekte, Rönesans'la birlikte başlayan insana dönüş devinimlerinin, bu devinimlerle gelen insancı ve olumlu bakışın, tüm dogmalardan kurtulmak isteyen ve düşünceyi yeniden yeryüzüne, toprağa indirmeye çalışan tüm yeni bakış açılarının katılımından yararlanmışlardır. Böylece, Aydınlanma devinimi insanın tam tamına evrensel bir boyutta toplumsal haklarıyla ve ödevleriyle yeniden ve oldukça ayrıntılı bir biçimde sorun edildiği bir düşünce devinimi oldu.⁵⁰

Timuçin'e göre Yeniçağ'la birlikte insanlar kendilerinden ve insan olmanın gereklerinden başka bir güç tanımak istememiştir. Bu nedenle de yepyeni bir düşünce hatta yepyeni bir inanç çerçevesinde Aydınlanma sürecini başlatmışlardır.

17. yüzyılda birçok alanda özellikle bilim alanında gerçekleşen deneyci ve akılcı atılımlarla birlikte, insanı insan olmaktan alıkoyan doğa üstü güçler karşısında artık özgürleştirecek ve bağımsızlaştıracak bir arayış paydası ortaya çıkmıştır. Bunda Rönesans'ın sona erme dönemine girilmiş olması da etkili olmuştur. Çünkü, Rönesans'la birlikte, kültür, sanat, bilim, siyaset gibi alanlarda yaşanan gelişim ve atılan özgürlükçü adımlar, bu dönemin kapanmasına doğru statükocu güçler tarafından engellenmeye başlanmış; bu durum da insanları bir arayışa sevk etmiştir. Aydınlanma, bu arayışın bir sonucu olarak toplumsal-siyasal düzeyde mutlak yönetime bir tepki olarak doğmuştur. Düşünce düzeyinde ise artık önemini yitirmeye başlayan Descartes usçuluğa ve onunla iç içe geçmiş olan sanat anlayışına bir tepki

---

⁵⁰ Timuçin, **Düşünce Tarihi**, BDS Yayınları, İstanbul 1992, s. 401.

olarak kendini var etmiştir.⁵¹ Aydınlanmanın olgunlaşmasına zemin sağlayan dönemin temel özellikleriyle karşı karşıya kaldığı görülmektedir.

Kaynağını Rönesans ve Reform gibi toplumsal hareketlerden alan, Avrupa coğrafyasında ortaya çıkan ve yayılan, benzer bir gidişat izlemesine karşın Avrupa toplumlarının iç yapıları ve tarihsel gelişimleri dolayısıyla ülkelere göre farklılık gösteren Aydınlanma hareketleri yeni kavramları da gündeme getirmiştir. Akıl, birey, özgürlük, insan hakları, toplum sözleşmesi, bilimsel düşünce gibi kavramlar bu dönemde ön plana çıkararak toplumsal yaşamın yeniden düzenlenme süreçlerinde etkili olmuştur.

18. yüzyıla damgasını vuran Aydınlanma düşüncesi Fransa'da daha çok toplumsal alanda kendini göstermiştir. Almanya'da öncülüğünü Kant'ın yaptığı Aydınlanma ise, akla sınır çizip insanın akıl sahibi olmasının ve kendi aklına dayanmasının önemine odaklanmıştır. Ülkelerin kendi dinamikleri ve düşünürlerin öznel yaklaşımları sayesinde Aydınlanma düşüncesinin farklı açılardan ele alındığı görülmektedir.

19. yüzyılda, bulunduğu çağa yönelik eleştirilerde bulunan diğer bir düşünür olan Karl Marx, Aydınlanma çağında bütün değerlerin buharlaşıp gitmesini şöyle dile getirmektedir:

Geçmişteki tüm sanayici sınıfların birinci varoluş koşulu, bunun tersine, eski üretim araçlarının değiştirilmeden korunmasıydı. Üretimin sürekli devrimci dönüşümlere uğratılması, tüm toplumsal koşulların kesintisiz şekilde sarsılması, sonu gelmez belirsizlik ve hareket, burjuva çağını diğer tüm çağlardan ayırır. Tüm sabit küflü ilişkiler, beraberlerindeki eskiden saygıdeğer bulunan düşünceler ve görüşlerle birlikte çözülüyor; yeni oluşmuş olan tüm ilişkiler daha kemikleşmeden eskiyor. Sabit ve durağan olan her şey buharlaşıyor, kutsal olan her şey ayaklar altına alınıyor ve insanlar sonunda yaşam koşullarına ve karşılıklı ilişkilerine ayık kafayla bakmak zorunda kalıyor.⁵²

---

⁵¹ Timuçin, **A.g.e.**, s. 401.

⁵² Marx, Engels, **Komünist Parti Manifestosu**, Çev. Erkin Özalp, NK Yayınları, İstanbul 2003, s. 14.

Marx, katı olan her şeyin buharlaştığını yani Aydınlanma'nın yolunu açtığı ilerlemenin tökezlediği ve kendi yarattığı ilerlemelerle kendini sekteye uğrattığını ifade etmektedir.

Birçok bakımdan Aydınlanma düşüncesinin çocuğu olan Marx, kapitalist gelişmenin sınıflara dayanan, baskıcı ve aynı zamanda çelişkili yapısının, nasıl insanlığın evrensel kurtuluşu ile sonuçlanabileceğini göstererek ütopyik düşüncüyü materyalist bir bilime dönüştürmeyi hedeflemiştir. Marx, insanlığın kurtuluşunun ve özgürleşmesinin öznesi olarak işçi sınıfını işaret etmiştir. Buna göre, modern kapitalist toplumun üretici gücü olan işçi sınıfının doğrudan kendi kaderinin denetimini ele geçirmesiyle baskının yerini toplumsal özgürlüğün alması mümkündür. Fakat, özgürlük alanının ancak zorunluluk alanının geride bırakılması ile birlikte başlayacağı düşünülürse, modernizmin ürünü burjuvazinin olumlu yanları kabul edilmeli ve buna bağlı olarak Aydınlanma'nın sunduğu akılcılık anlayışının olumlu sonuçları sahiplenilmelidir.⁵³

Aydınlanma, her ne kadar bilimsel emprisizmi* temel olarak benimsemiş olsa da, Kant öncesi dönem de göz önüne alındığında, Aydınlanma yalnızca ve tek anlamlı olarak bilimsel emprisizmle, sistem düşüncesinin eleştirisiyle veya salt akıl ile açıklanamamaktadır. Aydınlanma rasyonalist akımlarla ilişkili olduğu kadar, ateizm, duyumsalcılık, ve materyalizmle de ilişkilidir. Almanya, İngiltere ve Fransa'da 17. yüzyılın sonlarında başlamış ve Fransız Devrimi ile doruk noktasına ulaşmış olan Aydınlanma, programlı olarak aklın etkinliklerine bağlanan bir çağ olarak özetlenebilmektedir.⁵⁴

Bir diğer Alman filozof Ernst Cassirer ise, önceki yüzyıldaki ilerlemelerle birlikte, bütün farklılaşmaları ve süreklilikleri içinde Aydınlanma çağının özgün karakterini, onun "*düşüncenin kökensel bir etkinliğine inanmasında*" görmektedir. Cassirer'e göre Aydınlanma felsefesi kendisine salt sonradan ortaya çıkan ve oluşan bir

---

⁵³ Harvey, **Postmodernliğin Durumu**, Çev. Sungur Savran, Metis Yayınları, İstanbul 1999, s. 28.

* Deneycilik. Bilginin yalnızca duyular sayesinde ve deneyimle kazanılabileceğini öne süren görüş. Bilginin kaynağı olarak akılcılığı kabul eden rasyonalizm görüşüne karşıttır.

⁵⁴ Recki, "Kant ve Aydınlanma", **Cogito**, S. 41-42, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s. 195.

etkinliği değil, aksine yaşamı biçimlendirme g¼c¼n¼ ve g¼revini tahsis etmiştir. Bu anlayış da ‘varlığın değil, aksine yapıp etmenin bir kavramı olan’ akıl kavramından t¼retilmiřtir.

İnsanlığın akıl aracılığıyla ilerleyeceği kanısına sıkı sıkıya bağlı olan bu temel d¼ř¼nce, akımlar ve konular yelpazesi içinde gelişmiştir. 31 Ekim 1687’de Leipzig’li Cristian Thomasius’un ilk kez Almanca verdiği dersle, Almanya’da İngiltere ve Fransa’dakinden farklı bir şekilde, akademik bir hareket olarak başlayan Aydınlanma, hiçbir ulusal damga taşımaksızın, sınırlarını sadece akılsal rasyonalitenin belirlediği çok y¼nl¼ tinsel bir gelişmedir. Akılın sistemli olarak b¼t¼n yaşam ve gerçeklik alanlarına uygulanması da esas itibariyle Aydınlanma’nın bir sonucudur. Aydınlanma aynı zamanda pratik amacı bakımından daima eleştirel bir d¼ř¼nce olagelmiştir.⁵⁵

Aydınlanma d¼neminin temel ¼zelliđi din ya da tanrı merkezli toplumsal yapı ya da d¼zenlemelerin yerini, akıl merkezli toplumsal d¼zenlemelerin almasına y¼nelik arayıştır. Aydınlanma talebi inançlarla ilgili konularda bağımsız d¼ř¼nme ¼zg¼rl¼đ¼n¼ talep etmiştir. R¼nesans’tan itibaren d¼ř¼ncenin tarihsel otoritelerden ve dogmalardan kurtularak, akıl ve deneyimin d¼ř¼nme s¼relerinde daha etkin rol alması ve bu y¼nelimin 17. y¼zyılda sistemleştirilmeye başlanması Aydınlanma s¼recine ışık tutmuştur. Bilginin akla dayandığı (rasyonalizm) ve deneyime dayandığı (emprisizm) d¼ř¼ncesi Aydınlanma’nın üzerine bastığı iki temel unsurdur. Dolayısıyla, Aydınlanma ağının ana fikri, akıl aracılığıyla doğru bilgiye ulaşılabileceği ve ulaşılan bu doğru bilgilerle toplumsal yaşamın d¼zenlenebileceđidir.

R¼nesans ve Reform d¼nemlerinden Aydınlanma’ya uzanan değişim s¼recinde ¼ne çıkan en ¼nemli d¼ř¼nsel boyut, bilim ve bilginin mistik ¼đelerden arındırılması olarak tanımlanabilmektedir. Aydınlanma ile birlikte, bilim ve bilgilendirme dinsel

---

⁵⁵ Recki, **A.g.m.**, s. 195.

temelden uzaklaştırılmış, insan aklına dayandırılmıştır.⁵⁶ Aydınlanma düşüncesinin en temel unsuru aklın yüceltilmesi ve dinsel sınırların dışına çıkılmasıdır. Bilgi birikiminin artmasıyla insanların mutluluğa ve özgürlüğe kavuşmasının amaçlandığı Aydınlanma'da *insan* yaşamın amacı haline gelmiştir.

17. yüzyılın ortalarında Avrupa'da başlayan Aydınlanma, 18. yüzyıl boyunca etkisini sürdürmüştür. Bu iki yüz yıl boyunca Tanrı, us, doğa ve insan üzerine bütün fikirler önceki dönemlerin birikimiyle yeniden tanımlanmış ve bu yeni kavrayış üzerinde sanat, felsefe ve siyaset alanlarında radikal dönüşümler yaşanmıştır.

Aydınlanma düşüncesinin hakkını hiç kimse veremez ve bu konuda hiçbir özet yeterli olamaz. Ancak belki şu dört önerme, dönemin havasını diğerlerinden daha iyi kavratılabilir. Bir kere, doğaüstünün doğalla, dinin bilimle, tanrısal buyruğun doğa yasasıyla ve din adamlarının filozoflarla yer değiştirmesi söz konusuydu. İkinci olarak, sosyal, siyasal ve hatta dinsel bütün sorunların çözümünde bir araç olarak deneyin rehberliğindeki aklın yüceltilmesi geliyordu. Üçüncüsü, insanın ve toplumun mükemmelleştirilebileceğine ve dolayısıyla insan soyunun gelişmesine inanılıyordu. Ve son olarak Fransız Devrimi'nde kanla talep edilen, özellikle yönetimin baskı ve kötülüklerinden uzak tutulma hakkı olmak üzere, insanın haklarına ilişkin insancıl ve insanlaştırıcı saygı söz konusuydu.⁵⁷

Aydınlanma çağı, Batı toplumlarında benzer dönemlerde etkisini göstermesine rağmen farklılıklarla yaşanmıştır. Toplumsal yapılar, bireylerin özgün kavrayış ve eleştirel düşünceleri Aydınlanma'nın farklı yorumlarına yol açmıştır. Fakat, yine de temel özellikleri bakımından Aydınlanma hareketleri üzerinde yükseldiği temel paydada ortaklaşmaktadır. Buna göre, Aydınlanma, insanlık tarihinde akıl ve düşüncenin bireyin en güçlü yetisi olarak birleşmiş bir biçimde, dünyanın ve toplumun metafizik ve mitleştirilerek anlaşılmasını temel alan geleneksel toplum ve bilgi yapılarının ortadan kaldırılmasını ifade etmektedir.⁵⁸

---

⁵⁶ Şaylan, **Çağdaş Düşünce Akımları: Postmodernizm**, (Ders Notları) TODAİE Yayınları, Ankara 1996, s. 18.

⁵⁷ Bierstedt, "18. Yüzyılda Sosyolojik Düşünce", **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi**, Derleyenler: Tom Bottomore, Robert Nisbet, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, Verso Yayıncılık, Ankara 1990, s. 19.

⁵⁸ Çiğdem, **Aklın ve Toplumun Özgürleşimi**, Vadi Yayınları, Ankara 1997, s. 21.

1.2.2. Kant'ın Aydınlanma Tanımı

Aydınlanma çağına damgasını vuran bir çok düşünür gibi Kant da Aydınlanma anlayışında, öncelikle inançla ilgili meselelerde bağımsız düşünme özgürlüğüne işaret etmektedir. İnsanlar pratik, ahlaki ve politik olgunluk talep etmekte ve bu talep özgür insanların kendi akıllarına işaret ettiği için örnek niteliğindedir.

Kant'a göre, Aydınlanma, insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu ergin olmama durumundan kurtulmasıdır. Bu ergin olmayış durumu ise, insanın kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanamayışıdır. İşte bu ergin olmayış haline insanın kendi suçu ile düştüğünü savunan Kant, bunun nedenini de aklın kendisinde değil, fakat aklını başkasının kılavuzluğu ve yardımı olmaksızın kullanma kararlılığını ve yürekliliğini gösteremeyen insanda aramak gerektiğini ileri sürmüştür.⁵⁹

Sapere aude! (Aklını kendin kullanma cesaretini göster!)*

Kant'ın insanların öz düşünmesi ve kendi özgürlüğünü kullanması olarak tanımladığı olgunluk, diğer Aydınlanma düşünürlerinin tavrı ve Aydınlanma çağının karakteristik özellikleri ile uyumludur. Farklı olan ise, Kant'ın bu olgun olmayış halinin sorumluluğunu bizzat insanın kendi suçu olarak görmesidir. Kant'ın bu suçu insanlara yöneltmesinin nedeni ise, gerçekte her insanın bu yetkiye sahip olması gerektiğine dair duyduğu inançtır. Yani, Kant'a göre her insanın olması gerektiği gibi olgunlaşip özgürleşmesi gerekmekte ve bu da yine insanların elindedir. Kant, yaptığı saptamayla, insanlara sorumluluk yüklemekte ve böylece insanların yetersiz oldukları bahanesiyle içinde buldukları duruma karşı duydukları sorumluluklardan kaçmasını engellemek istemektedir. Hiç kimsenin ya da hiçbir şeyin insanın

⁵⁹ Kant, **Seçilmiş Yazılar**, Çev. Nejat Bozkurt, Remzi Kitabevi, İstanbul 1984, s.213.

* Aydınlanma'nın parolası haline gelen bu söz, Romalı düşünür ve ozan Horatius'un uzun bir şiirinden alınmıştır. Alıntılanan şiirin ilgili mısraları şöyledir:

Yüreklice düşün (Sapere aude);

Gir bu yola seve seve! İyi yaşamayı sonraya bırakan kimse,

Yolunda bir ırmakla karşılaşip da akıp geçmesini bekleyen köylüye benzer;

Oysa ırmak hiç durmadan akıp gidecektir.

kendisine karşı sorumluluğunun yerine geçemeyeceği de Kant'ın Aydınlanma'sı için temel bir ön kabuldür.

Kant, insanların neden kendi aklını kullanmak yerine başka otoritelerin egemenliği altında yaşadığı konusunda tembelliği ve konformizmi işaret etmektedir. Bunun yanı sıra, toplumsal baskı mekanizmalarının varlığı da insanın kendi aklını özgürce kullanması konusunda bir engel oluşturmaktadır.

Ergin olmama durumu çok rahattır çünkü. Benim yerime düşünen kitabım, vicdanımın yerini tutan bir din adamım, perhizim ile ilgilenerek sağlığım için karar veren bir doktorum oldu mu, zahmete katlanmama hiç gerek kalmaz artık. Para harcayabileceğim sürece düşünüp düşünmemem de pek o kadar da önemli değildir; bu sıkıcı ve yorucu işten başkaları beni kurtaracaktır çünkü.⁶⁰

Kant insanların güçlerini özgürlük amacına uygun olarak kullanabilmeleri için özgür olmaları gerektiğini ifade etmiştir. Aydınlanma'nın bir diyalektiği olarak da tarif edilen bu görüşe göre, despotik bir devlet gücü ancak vatandaşlar özgürlüğü kendi çıkarlarına uygun bulmadıkları ve sonuç olarak özgürlüğe önem atfetmedikleri zaman gelişebilmektedir. Vatandaşlarının bağımsızlığını ve özgürlüğünü koruyan, geliştiren bir devlet kendi varlığını vatandaşlarının bağımsızlığından başka hiçbir şeyle meşru kılamamaktadır. Kant'a göre kişilerin özgürleşmeleri yönetim biçimlerinin özgür olması ile diyalektik bir ilişki içindedir.⁶¹

Kant, insan aklının kitle önünde, kamuoyu önünde ve hizmetinde serbestçe ve açık biçimde kullanılmasının her zaman özgürce olması gerektiğini savunmuştur. Yalnızca bu şekilde insanlara Aydınlanma getirilebilecektir.⁶²

Kant, insan aklının çeşitli baskı araçlarıyla, dogmalarla, kurallarla çevrili olduğunu ve ergin olmama durumundan kurtulamadığını belirtmektedir. Ona göre, yaşadığı dönemde Aydınlanma henüz tam anlamıyla hedefine ulaşmamıştır. İnsanların başkalarının rehberliğine ihtiyaç duymadan, dinsel dogmaların esaretinden kurtulmuş

---

⁶⁰ Kant, **A.g.e.**, s. 214.

⁶¹ Recki, **A.g.m.**, s.196-198.

⁶² Kant, **A.g.e.**, s. 215.

olarak, kendi aklını özgürce kullanabilmesi için henüz erkendir. Buna rağmen, güçlükler yavaş yavaş aşılmakta ve Aydınlanma çağı yaşanmaya devam etmektedir.⁶³

Aydınlanma çağının orta yerinde yaşayan ve hatta bu çağın gidişatında belirleyici bir rol üstlenen Kant'ın henüz Aydınlanma'nın yeterince hayata geçirilemediği yönündeki tutumu açıktır. Günümüz toplumlarına baktığımızda, hala insan aklının özgürce ve bağımsızca kullanıldığını söylememiz mümkün değildir.

1.2.3 Adorno ve Horkheimer'in Aydınlanma Eleştirisi

Aydınlanma düşünürleri bireylerin özgür ve yaratıcı bir şekilde çalışarak bilimsel bilgi birikimi ortaya koymalarını ve bu birikimi de insanlığın özgürleşmesi ve günlük yaşamın zenginleşmesi yolunda kullanmalarını amaçlamıştır. Aydınlanma ile birlikte, doğa üzerinde kurulması beklenen bilimsel egemenlik, kaynakların kıtlığından, yoksulluktan ve doğal afetlerin rastgele darbelerinden kurtuluş vaat edilmekteydi. 20. yüzyıla gelindiğinde ise, ölüm kampları, ölüm mangaları, militarizm, iki dünya savaşı ve nükleer silahlanma gibi tarihsel gerçekler Aydınlanma vaatlerini boşa çıkarmış görünmektedir. Aydınlanma projesinin kendi amaçlarının tersi gelişmelere yol açarak, insanlığın özgürleşmesi hedefini insanlığın kurtuluşu adına evrensel bir baskı sistemine dönüştürmeye daha baştan mahkum olduğu yolunda kuşku doğmuştur. Adorno ve Horkheimer'in ve Aydınlanma'ya yönelik temel itirazlarının çıkış noktası da bu kuşkudur.⁶⁴

Adorno ve Horkheimer, Aydınlanma'nın kendi kendini yok edişini anlattıkları "Aydınlanmanın Diyalektiği" kitabında ana tez olarak, insanlığı mitsel güçlerin esaretinden kurtaran ve doğa üzerinde ilerlemeci bir tahakküm kurmasını sağlayan

---

⁶³ Kant, **A.g.e.**, s. 219.

⁶⁴ Harvey, **A.g.e.**, s. 26.

akılsallığın, içsel doğası aracılığıyla, insanların yeniden mite dönmesine ve yeni, daha da mutlak tahakküm biçimlerine yol açtığıdır.⁶⁵

Adorno ve Horkheimer, Aydınlanma düşüncesinin kendi ideallerine ihanet ettiğini savunmuştur ve bu yüzden 19. yüzyıl Aydınlanma olgusunu kıyasıya eleştirmişlerdir. Adorno'ya göre, bu ihanetin iki temel nedeni vardır. İlki, Aydınlanma'nın akli getirdiği noktada bireyin silinişidir. Aklın yalnızca amaçlara ulaşmak için kullanılan araçlarla tanımlanır olması, bütünü bireyler üzerinde egemenlik kurmasına olanak tanıyan yeni bir egemenlik biçimi yaratmıştır. Bu durumda da bireyin akli bütün tarafından işgal edilmektedir. Birey artık bütünü kendisine biçtiği rollerin dışına çıkamaz ve belirlenen çerçevenin ötesine geçemez hale gelmiştir. Bu durum, en güçlü şekilde, kültür endüstrisi aracılığıyla gerçekleşmekte ve bu şekilde bireyler tahakküm altında tutulmaktadır.⁶⁶

Adorno ve Horkheimer'ın Aydınlanma eleştirisi, Aydınlanma'nın bireyin özgürleşmesini dile getiren ütöpikleştirilen amacına değil, akla duyulan güvenin bu amaçtan uzaklaşarak egemenlik ve baskı formuna bürünmesine yöneliktir. Yani, Aydınlanma'nın akla yaptığı vurgu değil, aklın araçsal boyutunun ön plana çıkarılarak amacından sapması eleştirilmektedir.

Horkheimer, "Akıl Tutulması" adlı kitabında, akıl kavramını nesnel ve öznel olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Buna göre, *nesnel akıl* akli yalnızca bireyin zihninde değil, nesnel dünyada da, yani insanlararası ve sınıflararası ilişkilerde, toplumsal kurumlarda, doğada ve doğanın görünüşlerinde de var olan bir güç olarak görmektedir. Nesnel akıl düşüncesi insan ve amaçları da içinde olmak üzere bütün varlıkları kapsayan bir sistem ya da hiyerarşi oluşturmayı amaçlamaktadır. Bir insanın hayatının akla uygunluk derecesini belirleyen bu bütünlükle arasındaki

---

⁶⁵ Adorno, **Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi**, Çev: Nihat Ülner, Mustafa Tüzel, Elçin Gen, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s. 13-14.

⁶⁶ Dellaloğlu, **A.g.m.**, s. 20.

uyumdur. Horkheimer, nesnel akıl kavrayışı ile öznel akli dışarıda bırakmamıştır fakat öznel akli evrensel bir rasyonelliğin sınırlı bir ifadesi olarak görmüştür.⁶⁷

Horkheimer, nesnel akıl kavramının son yüzyıllarda Batı düşüncesinde meydana gelen değişimle birlikte yerini öznel akla bıraktığını savunmaktadır. *Öznel akıl*, sınıflandırma, çıkarsama ve tümdengelleme yeteneğiyle düşünme aygıtının soyut işleyişini sağlamaktadır. Öznel akıl hem araçlarla ve hem de amaçlarla ilgili olmasına rağmen, az çok baştan kabul edilmiş olan amaçlara ulaşmak için seçilen araçların yeterli olup olmadığı üzerinde durmaktadır. Öznel akıl amaçların kendilerinin akla uygun olup olmadığını önemsememektedir. Amaçlarla ilgilenecek olduğu durumlarda da daha baştan bunların öznel akla uygun olduğunu yani öznel aklın varlığını sürdürmesine hizmet ettiğini kabul etmektedir.⁶⁸

Horkheimer'in ayrımını yaptığı öznel akıl ve nesnel akıl arasındaki çelişkili durum, toplum eleştirilerinde de belirleyici olmaktadır. Çünkü faydacı ve baştan kabul edilmiş amaçlara ulaşmak için araçlar geliştiren öznel akıl günümüzde *egemen akıl* konumundadır. Günümüz toplumlarından doğru varsayılmış hedef ve amaçlar bireyler tarafından da sorgulanmadan kabul edilmektedir. Aydınlanma'nın öngördüğü gibi, özgür akıl sayesinde düşünme ve sorgulama aracılığıyla amaçların değerlendirilmesi söz konusu olamamaktadır. Bunun yerine, egemen kapitalist sistemin toplumlara ve bireylere kabul ettirdiği gerçekler, doğrular ve amaçlara ulaşmak için araçlar geliştiren egemen akli baskın bir şekilde kendini kabul ettirmektedir.

Horkheimer'a göre, bir karşıtlık ilişkisine sahip olmalarına rağmen, tarihsel olarak aklın hem öznel hem de nesnel yönleri her zaman var olmuştur. Öznel aklın nesnel akla egemen olması ise uzun bir sürecin sonunda gerçekleşmiş; bu süreç giderek tüm rasyonel kavramlara yayılmış ve sonunda hiçbir gerçeklik kendi başına akla uygun

---

⁶⁷ Horkheimer, **Akl Tutulması**, Çev. Orhan Koçak, Metis Yayınları, İstanbul 2005, s. 56.

⁶⁸ Horkheimer, **A.g.e.**, s. 55.

görülemeyen olmuştur. İçerikleri boşalan bütün temel kavramlar biçimsel kabuklara dönüşmüştür.⁶⁹

Horkheimer, öznel aklın egemen olmasıyla, geçmiş yüzyıllarda gücünü akıldan aldığı varsayılan adalet, eşitlik, mutluluk, hoşgörü gibi kavramların düşünsel köklerinden koptuğunu savunmaktadır. Akıl tarafından hala birer amaç olarak sayılmalarına karşın, artık onları değerlendirecek ya da nesnel bir gerçekliğe bağlayacak rasyonel bir etmen yoktur artık.⁷⁰

Aydınlanma döneminde öne çıkan ilerleme düşüncesi kapitalist gelişmenin egemen ideolojisi haline gelmiştir. Fakat, toplumun örgütlenme alanları ve teknolojinin gelişmesi olarak kendini gösteren ilerleme düşüncesi insanların maddi yaşamlarını iyileştirmekten ibaret kalmıştır. Gerçek anlamda bir ilerlemeden söz edilip edilemeyeceği tartışmalıdır, fakat olmayacağını düşünmek de mümkün değildir. Daha iyi bir gelecek hala mümkündür fakat bunu tahayyül etmek güçleşmiştir. Kapitalist sistem gerçekliğin insanüstü olduğu algısını yaratarak “kimsenin bir şeyi değiştiremeyeceği” düşüncesini empoze etmektedir. Bu durum da, Aydınlanma'nın çıkış noktası olarak reddettiği Tanrı ve yazgı kavramlarına tekrar dönüşü işaret etmektedir. Gerçekliğin insan eylemlerinin ürünüyken, insan üstü güçlerle tanımlanması kapitalist sistemin varlığını korumak pahasına tercih ettiği bir geri gidiş olarak da yorumlanabilmektedir.⁷¹

İlerleme, 19. yüzyıla dek kapitalist sistemin egemen sınıflarının ilerici bir formülü sayılagelmiştir. Fakat, ilerleme, adalet, eşitlik, insanlık gibi kendi ilke ve idealler söylemiyle ortaya çıkan ve bir önceki feodal sistemi alaşağı eden kapitalist sistem günümüzde kendi söylemlerini reddetmektedir. Çünkü, bu ideallerin gerçekleşmesi kapitalist sistemin yıkımı anlamına gelmektedir.⁷² Kapitalizm, ortaya çıktığı dönemde bayraklaştırdığı söylemleri artık sahiplenememekte, reddetmektedir. Bu

---

⁶⁹ Horkheimer, **A.g.e.**, s. 58

⁷⁰ Horkheimer, **A.g.e.**, s. 69

⁷¹ Slater, **A.g.e.**, s. 32-33.

⁷² Slater, **A.g.e.**, s. 206.

tutumuyla da ilerlemeci misyonunu bir yana bırakarak korumacı, muhafazakar bir sistem haline dönüşmüştür.

Aydınlanma çağında doğan kapitalizmin bir yandan bilim ve teknoloji gibi maddi yaşamda ilerleme sağlanmasına yol açtığı bir gerçektir. Fakat öte yandan, bu ilerleme alanlarının kullanımını ve yönelimini sağlayacak yönetsel sistemler için aynı durumun geçerli olmadığı gözlenmektedir. Bilimin ilerleyişi sayesinde bulunan atomun parçalanışı atom bombasının yapımında kullanılmakta, savaşlar soykırımlar ve katliamlarla sonuçlanmakta, feodal ilişkilerden kurtulan insanlar ileri teknoloji üretim araçlarının esiri olmaktadır. İnsanların yazgılarıyla yaşadıkları ve dolayısıyla toplumların özgür olamadıkları bir sistem söz konusudur. İnsanlar artık Aydınlanma'nın öngördüğü özne olma konumlarını yitirmiştir.

Horkheimer ve Adorno, insanlığın çökmekte oluşunu toplumsal ilerlemeden ayrı düşünmenin olanaksızlığına işaret etmişlerdir. Teknolojinin gelişimiyle birlikte ekonomik üretkenliğin artışı bir yandan adil bir dünya için gerekli koşulları yaratırken, öte yandan toplumun üretim araçlarını elinde tutan sosyal gruplara halkın geri kalan kısmı üzerinde hadsiz hesapsız bir üstünlük kurmalarını sağlamaktadır. Ekonomik güç karşısında bireyler tamamen hükümsüz bırakılmakta ve bu güç dolayısıyla toplumun doğa üzerindeki egemenliği akla hayale gelmeyecek düzeye çıkmaktadır.⁷³

Adorno ve Horkheimer'in ortaya koyduğu akıl eleştirisi önemli bir uyarı niteliği taşımaktadır. İki düşünürün 2. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında yaşananlarla hesaplaşma ilişkisinde Aydınlanma'nın akıl anlayışı ile Batı uygarlığının toplumsal yapısına yönelik eleştirileri, akli temel olarak ilerleme iddiasında olan dünyada akıl dışılığa işaret etmektedir. Onlara göre dünya bugün tamamıyla akıl dışılığa teslim olmuş ve nesnel akıl yaşamı belirleme görevini kaybetmiştir. Öznel aklın nesnel akla egemen olduğu bir Aydınlanma pratiği yaşanmaktadır ve bugün gerçek görevi şeyleşmenin yadsınması olması gereken akıl, bir kültür metası haline gelmiştir.

---

⁷³ Horkheimer, Adorno, **Aydınlanmanın Diyalektiği**, C. 1, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1995, s. 15.

Kavramların iinin boşaltılması, düşünel baėlarıнын yitilmesi ve insanlar tarafından yaygın bir şekilde doğru olarak kabul edilmesi günümüzde yaşanan bir çok sıkıntının kaynağı durumundadır. Örneğin, demokrasi kavramının, özellikle son yıllarda, en akla uygun yönetim biçimi olduğu dayatması öznele aklın kazanımlarından biridir. Buna göre, demokrasi için seferber edilen araçlar üzerinde kafa yorulurken, demokrasinin tarihsel anlamı sorgulanmamakta, bu da kavramı kutsallaştırmaktadır. Demokrasi söylemine dayanarak savaşların çıkarılması, darbelerin yapılması, egemen düşüncelerin empoze edilmesi, amacı sorgulamayan ve amaç uğruna araçları yücelten öznele aklın yarattığı başat sakıncalardandır. Adorno ve Horkheimer'in Aydınlanma'nın bir ürünü olarak görülen öznele aklın egemenliği ve araçsal akıl eleştirileri de bu açıdan önemlidir. Araçsal akıl yalnızca doğayı değil insanlar arası ilişkileri de şeyleştirmektedir. İnsanı ve ilişkilerini de, tıpkı doğada olduğu gibi, yalnızca belirli amaçlara ulaşmanın araçları haline gelmektedir. Bu belirli araçların da kendi özgür iradeleri tarafından belirlenmediğini savunan Adorno, bu analiziyle doğa denetim altına alınırken ona yabancılaşan insanın giderek bir değer olarak ortadan kaybolduğunu vurgulamaktadır.

Adorno, Aydınlanma'nın kendi ideallerine neden ihanet ettiğine ilişkin diğer bir açıklama olarak, Aydınlanma'nın özne ile doğayı çok net çizgilerle birbirinden ayırması olduğunu ileri sürmektedir. Mit, insanı doğaya tabi kılarırken, Aydınlanma doğayı insana tabi kılmıştır. Bu mutlak ayırım, insanın içinde yer aldığı doğayı kendisine dışsal bir unsurmuş gibi algılamasına ve doğanın insan için bir nesne olarak algılanmasına neden olmuştur.⁷⁴

Ancak, insanın kendisinin dışında gördüğu ve üzerinde egemenlik kurmak istediği doğanın bir parçası oluşu, bir gerçeğin göz ardı edilmesine neden olmuş ve insanın doğayı egemenliği altına alma mücadelesinde dolaylı olarak doğanın bir parçası olan kendisi üzerinde de bir egemenlik yaratmıştır. Çünkü, insan da içinde yaşadığı doğanın yazgısını paylaşmak durumundadır.⁷⁵ Adorno'nun ileri sürdüğü ve diğer

---

⁷⁴ Dellaloğlu, **A.g.e.**, s. 21.

⁷⁵ Demirhan, **Modernlik**, Ağaç Yayınları, İstanbul 1992, s. 78.

Frankfurt Okulu üyelerinin de paylaştığı üzere, Aydınlanma bireyin özgür irade ile hareket etmesine engel olarak, hedefleriyle çeliştiği için çok eleştirilmiştir.

Adorno ve Horkheimer Aydınlanma'nın eleştirdikleri noktaya gelmesinden Kant'ın akıl anlayışını sorumlu tutmaktadır. Kant aklın hiçbir zaman nesnelere ilişki içine girmediğini yalnızca anlama yetisiyle ilişki içinde olduğunu ileri sürmektedir. Böylece, akıl, nesnelere kavramlarını yaratmamakta, onları yalnızca düzenlemekte ve onlara sahip olabilecekleri en büyük genişlikte bir birlik sunmaktadır. Akıl aslında yalnızca anlama yetisini ve onun amacına kullanımını nesne edinmektedir.⁷⁶ Adorno ve Horkheimer Kant'ın Aydınlanma anlayışına aklın totaliter bir toplum yapısına ve her şeyin *şeyleşmesine* zemin hazırladığını öne sürerek karşı çıkmıştır.

Aydınlanma, insanlarda mutlak bir ilerleme kaydedildiği algısını yaratırken Adorno ve Horkheimer bunun yanığı olduğunu savunarak Aydınlanma'yı eleştirmiştir. Bir yandan toplum ilerlerken bir yandan da insanın yok olduğunu ileri sürmüşlerdir:

Ekonomik üretkenliğin artışı bir yandan adil bir dünya için gereken koşulları yaratırken, öte yandan teknik aygıtın ve bunu elinde tutan sosyal grupların halkın geri kalan kısmı üzerinde hadsiz hesapsız bir üstünlük kurmalarını sağlıyor. Ekonomik güçler karşısında birey tamamen hükümsüz bırakılıyor ve bu güçler toplumun doğa üzerindeki egemenliğini akla hayale gelmez bir düzeye çıkarıyor. Birey kullandığı aygıtın önünde görünmez hale gelirken geçimi yine bu aygıt tarafından çok daha iyi bir şekilde sağlanıyor. Kendilerine dağıtılan metaların niceliği ile birlikte kitlenin acizliği ve güdülme olasılığı adil olmayan bir şekilde artıyor. Alt katmanların yaşam düzeyinin maddi yönden büyük ölçüde, sosyal yöndense hayal kırıklığı yaratacak şekilde yükseltişi, aklın ikiyüzlülüğe yakışan yaygınlaşmasında yansıyor. Aklın gerçek istediği şeyleşmenin yadsınmasıdır. Akıl, kültür metası haline getirildiği ve tüketim amacıyla insanlara teslim edildiği noktada çözümlenip dağılmak zorundadır. Açık ve tam bir enformasyon seli ile şatafatlı, düzenli eğlenceler insanları bir yandan akıllandırırken öte yandan aptallaştırıyor.⁷⁷

Adorno ve Horkheimer, bilim ve teknoloji gibi alanlarda yaşanan ilerlemeyi ve gelişmeyi olumlarken, ekonominin de bu alanlarla birlikte daha büyük bir güç haline geldiğini ve bu gücün de artık toplumlar lehine kullanılmadığının altını çizmektedir. Bireyler, toplumun belli kısımlarının elinde bulundurduğu ve yönettiği ekonomik güç karşısında güçsüz ve örgütsüz bırakılmakta, refah düzeylerindeki artışla birlikte tepki

⁷⁶ Kant, **Critique of Pure Reason**, Çev: Norman Kept Smith, Macmillan, Londra 1990, s. 671.

⁷⁷ Horkheimer, Adorno, **A.g.e.**, s.15.

ve eleştiriden de uzaklaşmaktadır. Yani, Aydınlanma'nın öne çıkardığı akıl asıl amacı olarak şeyleşmeyi (araçsallaşmayı) yadsıması gerekirken, amacından saparak iki yüzlü bir gerçekliğe neden olmaktadır.

2. KÜLTÜR ENDÜSTRİSİ

2.1. Kültür Endüstrisi Kavramının Ortaya Çıkışı

Kültür endüstrisi kavramı ilk kez, Horkheimer ve Adorno'nun 1947 yılında yayımladıkları "Aydınlanmanın Diyalektiği" adlı eserde kullanılmıştır. Bu kavramdan, "Kültür Endüstrisi" metninin ilk karalamalarında *kitle kültürü* olarak bahsedilmektedir. Adorno ve Horkheimer'in kitle kültürü kavramı yerine kültür endüstrisi kavramını tercih etmelerinin bir takım gerekçeleri vardır. Adorno bu gerekçeleri şöyle açıklamaktadır: İlk olarak kitle kültürü kavramı, kültürün aşağıdan yani kitlelerden ortaya çıktığını ve yönlendirdiğini çağrıştırmaktadır. Oysa, temel sav olarak kültürün yukarıdan yani egemen/yönetici güçler tarafından üretildiğini ve yönetildiğini iddia eden Adorno, bu nedenden dolayı kültür endüstrisi kavramını yeğlediklerini açıklamıştır. Diğer bir değişikliğin -endüstri vurgusunun- nedeni hakkında da Adorno'nun dile getirdiği başka gerekçeler vardır. Kültür endüstrisinin yaşamın ticarileşmesiyle sıkı bir bağlantı içinde olmasından dolayı kültür ürünleri standartlaşmış ve dağıtım tekelleri rasyonelleşmiştir. Bu nedenle, Adorno ve Horkheimer, kültür ürünlerinin metalaşarak bir endüstri haline geldiği iddiasından yola çıkarak bu kavramı kullanmayı tercih etmiştir.⁷⁸

Adorno ve Horkheimer, kültür endüstrisinin işlevini sorgulamıştır. Kültür endüstrisi ile, kapitalizmin tahakkümünü yaygınlaştırmak ve insanların kültürel anlatımlarını metaya dönüştürmek için teknolojinin nasıl kullanıldığını ve aklın nasıl araçsallaştırıldığını gözler önüne sermiştir.⁷⁹

Adorno ve Horkheimer, özel mülkiyetin, rekabet ve kar odaklı sosyo-ekonomik sistemin örgütlenişinin, insanların imgelemsel ve entelektüel potansiyellerini gerçekleştirmekten alıkoymak için akılcılık aracılığıyla geliştiğini göstermeye çalışmıştır. Buna göre, endüstri ve teknoloji seçkin grupların karlarını ve iktidarlarını

⁷⁸ Adorno, "Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken", *Cogito*, S. 36, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s. 76.

⁷⁹ Mutlu, *Kitle İletişim Kuramları*, Ütopya Yayınevi, Ankara 2005, s. 227.

artırmak amacıyla kullanan bir sistemin hizmetinde işlev görmekte ve sistem için araçsallaştırılmaktadır.

Adorno ve Horkheimer'a göre, kültür 18. yüzyıldan bu yana kapitalizmin insanlıktan uzaklaşma sürecini pekiştirmedeki rolüyle, bu sistemin varlığının ve devamlılığının açıklanması için anahtar olgulardan biridir. Özellikle, totaliteryan eğilimlere karşı tavrı geliştiren Adorno ve Horkheimer, 20. yüzyılda kültür ürünlerinin kitle iletişim araçları tarafından metaya dönüştürüldüğünü savunmakta ve bu süreci eleştirmektedir.

Adorno ve Horkheimer'a göre, film, radyo ve dergilerden kentlerdeki sergi saraylarına, büyük şirket binalarına, yaşanılan konutlara dek, sıradan, gündelik, maddi yaşam unsurları kültür tanımı içinde yer almaktadır. Kültür endüstrisi ile uluslararası sermayenin her şeyi tanımlama gücü vurgulanmaktadır. Eski evlerin yeni görünüşü gecekondu mahalleri gibi olmakta ve kent dışındaki bungalovlar kentlerdeki iş merkezleriyle birlikte teknik ilerlemeyi olumlamaktadır. İnsanlar, işin de eğlencenin de merkezi olan kentlerdeki kültür merkezlerine akmaktadır. İktidarı artan egemen güçler artık güçlerini saklama gereği duymamaktadır. Sinema ve radyonun sanatmış gibi yapması gerekmemekte, ikisi de açıkça bir iş alanının parçası olarak işlemektedir. Genel olanın özel olanla aldatıcı özdeşliği, tekel altında bütün kitle kültürünün özdeşliği söz konusudur.⁸⁰

Bu saptama, aynı zamanda kültür endüstrisinin artık kendini saklama ya da gizleme gereği duymadan varlığını ve gücünü kabul ettirdiği anlamına gelmektedir. Daha önceleri, ideolojinin aldatıcı oyunları ile kitleler nezdinde olumlu bir algı oluşturma çabası olan kültür endüstrisi, artık buna gerek duymaz hale gelmiştir. Günümüzde insanların kültür endüstrisini algılayışı zaten olumlu olmaktadır. Eleştirilerin ise, belirli bir çerçeve sabit tutulmak kaydı ile kontrol edilebilir ölçülerde yapılmasına izin verilmektedir.

---

⁸⁰ Kejanlıoğlu, A.g.e., s. 185.

Adorno'nun yazılarından derlenen "Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi" adlı kitabın önsözünü yazan J.M. Bernstein, yerleşik dinlerin gerilemesinin, teknolojik ve toplumsal farklılıkların artmasının ve kapitalizm öncesine ait son kalıntıların ortadan kalkmasının, kültürel bir karmaşaya yol açtığı yolundaki sosyolojik iddianın gerçekliğe tekabül etmediğini dile getirmiştir. Bernstein'a göre, hiç olmadığı kadar bütünleşmiş ve birleşmiş olan kültür, günümüzde her şeye benzerlik bulaştırmaktadır. Filmler, radyo, dergiler -kısaca kitle iletişim araçları- bir sistem meydana getirmekte ve bu alanların her biri kendi içinde ve hep birlikte söz birliği içinde hareket etmektedir. Kültür, açıkça ve fütursuzca, herhangi bir meta üretimi sektöründeki üretim kurallarına uyan bir endüstri haline gelmiştir. Kültürel üretim, bir bütün olarak kapitalist ekonominin ayrılmaz bir parçasıdır. Kültür, artık, bugünün kurtarılmış bir gelecek tasavvuru çerçevesinde kavranmasına dayanan bir kaynak değildir; kültür endüstrisi, bugünün bozulmuş ütopyası uğruna mutluluk vaadinden vazgeçmektedir.⁸¹

Kitle iletişim araçlarının toplumsal gerçekliği yansıtma ve yüksek sesle dillendirmeleri dolayısıyla kendi ürünlerinin altını oyacağı ve kendilerine rağmen, toplumsal eleştiri ile ideolojik bozgunculuğun araçları haline geleceği yönünde bir yaklaşım da söz konusudur.⁸² Özellikle Avusturyalı düşünür György Lukacs'ın düşüncesini çağrıştıran ve üçüncü bölümde görüleceği gibi Birmingham Okulu üyelerinin paylaştığı bu yaklaşım oldukça iyimserdir. Adorno ve Horkheimer ise bu iyimserliği naif bulmaktadırlar. Çünkü, kitle iletişim araçlarının yansıttığı toplumsal gerçeklikler, egemen sistemin eleştirisine ya da reddine imkan vermeyecek boyutlarda tutulmakta ve kontrolü sağlanmaktadır. Kontrolün sınırları zorlandığı takdirde de sistem, yine kendine *gerçek anlamda* alternatif olamayacak şekilde, yapay alternatifler sunmaktadır.

Kültür endüstrisinin bu denli etkili olması, bir ideolojinin bayraktarlığını yapmasına, eşyanın hakiki doğasını gizlemesine dayanmamaktadır. Kültür endüstrisinin bireyler

---

⁸¹ Bernstein, "Sunuş", içinde; Theodor W. Adorno, **Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi**, Çev. Nihat Ülner, Mustafa Tüzel, Elçin Gen, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s. 19.

⁸² Bernstein, **A.g.m.**, s. 36.

ve toplumlar nezdinde etkili olmasının temel nedeni, mevcut durum karşısında, insanların herhangi bir alternatifin var olduğu fikrinden olabildiğince uzaklaştırılmasına dayanmaktadır.⁸³ Bu noktada, kültür endüstrisinin kitle iletişim araçları dolayısıyla toplum üzerinde kurduğu tahakkümün incelenmesi gerekmektedir.

2.1.1. Kitle İletişim Araçlarının Kültür Endüstrisindeki İşlevi

Kitle iletişim araçları, haber ve bilgi verme amacı başta olmak üzere, eğitmek ve eğlendirmek gibi amaçlar taşıyan, belirli bir okuyucu kitlesine, belirli aralıklarla ya da sürekli olarak ulaşan araçlar olarak tanımlanmaktadır. Gazete, dergi, radyo, televizyon, sinema gibi kitlelere ulaşan ve iletişimi sağlayan kitle iletişim araçlarının amacı, bilgiyi, düşünceyi ve haberi çok kısa zamanda geniş kitlelere ulaştırabilmektir. Her türlü iletişime olanak sağlamak üzere kurulmuş olan sosyal yapıları ve bu yapılar için gerekli araçları ifade eden kitle iletişim araçları kültürel, ekonomik, eğitim, siyasi, eğlence, haber, gündem gibi konularda birçok kamusal görevi yerine getirerek toplumda giderek bir güç unsuru haline gelmiştir. Hatta, günümüzde, kitle iletişim araçları en az yasama, yürütme, yargı gibi halkı ilgilendiren ve kamuoyu oluşturabilen etkisi ve gücü ile *dördüncü güç* olarak kabul edilmektedir.⁸⁴

Kitle iletişimi hızlı, kamusal ve geçici olarak tanımlanmaktadır. İletiler izleyicilere kısa sürede ve aynı zamanda ulaştırılmak üzere hazırlanmıştır; bu nedenle hızlıdır. İletiler, herkesin izlemesine açık olmasından dolayı kamusaldır. İletilerin izleyiciye ulaştığı an tüketilmeleri amaçlanmıştır. Kaydedilmeleri gibi bir amaç taşımayan iletiler geçici bir özellik taşımaktadır.⁸⁵

---

⁸³ Bernstein, **A.g.m.**, s. 21.

⁸⁴ “Kitle İletişim Araçları”,

(Çevrimiçi) http://www.felsefe.gen.tr/kitle_iletisim_araclari_nedir_ne_demektir.asp (17.08.2009)

⁸⁵ Wright, **Mass Communication: A Sociological Perspective**, Random House, New York 1959, s. 15.

Kitle iletişim araçlarının gelişmesinin ve yaygınlık kazanmasının toplumlar ve bireyler arasındaki mesafeyi bir anlamda kısalttığı doğrudur. 20 yüzyılın hızla gelişen teknolojisi ve kitle iletişim araçlarının yaygınlığı sayesinde artık iletişim daha hızlı sağlanabilmektedir. Başta internet, televizyon ve telefon olmak üzere kitle iletişim araçlarının sunduğu imkanlar sayesinde, insanlar ve toplumlar aralarındaki coğrafi mesafe ne kadar uzak olursa olsun birbirlerinden haberdar olabilmektedir. Bir konu hakkında görüş bildirenlerin söylemleri anında tüm dünya basınına yansıyabilmekte, yaşanan gerilimler ve tartışmalar an be an kitle iletişim araçları sayesinde tüm dünyanın gözleri önünde izlenebilmekte ve ‘aracı’ sayesinde alınan haberlerle olayların gidişatına yön verilmektedir. Kitle iletişim araçlarının ‘aracı’ olma işlevi Adorno ve Horkheimer’in işaret ettiği gibi kültür endüstrisinin vazgeçilmez bir bileşenidir.

Kitle iletişim araçları sanatı, siyaseti, dini, felsefeyi, ticareti uyumlu bir biçimde ve çoğu zaman el altından birbirine karıştırmakla kalmayıp, bu kültür alanlarını aynı zamanda ortak bir duruma, bir ticari biçime indirgemektedir. Günümüzde müzik bile ticari bir özellik kazanmıştır. Kültür öğelerinin sadece alışveriş değerleri önemli hale gelmekte, bunun dışında her şey önemini kaybetmektedir.⁸⁶

Adorno’ya göre, sesli filmin ortaya çıkması ve yaygınlaşması 20. yüzyılda kitle iletişim araçları açısından çok önemli bir gelişmedir. Sesli film, izleyicisine, kontrolü elden bırakmadan, film yapıtının çerçeveleri içinde ama onun sunduğu kesin olgular tarafından denetlenmeden dolaşabileceği ve uzaklaşabileceği hayal gücüne ve düşüncelere alan açmıştır. Seyircilerin, filmler aracılığıyla anlatılan öykülerle gerçek yaşam arasında doğrudan özdeşlik kurmaları amaçlanmaktadır. Kültür tüketicilerinin imgelem gücünde ve kendiliğindenliğinde bir güdükleşmenin söz konusu olduğunu ifade eden Adorno, bu durumun nedenlerini psikolojik olarak araştırmaya artık gerek kalmadığını ileri sürmektedir. Çünkü, kültür ürünleri, kitle iletişim araçları ve kültür endüstrisinin en karakteristik ürünü saydığı sesli filmlerin, nesnel özyapısı gereği insanların imgelem ve eleştiri yetilerini felce uğratmakta olduğu açıktır. Teknolojinin

---

⁸⁶ Marcuse, **Tek Boyutlu İnsan**, Çev. Afşar Timuçin, Teoman Tunçdoğan, May Yayınları, İstanbul 1975, s. 76.

hızla geliştiği ve artık hayatımızın her alanına nüfuz ettiği 20. yüzyıldan itibaren, kültür ürünleri, kavranmaları çabukluk, gözlem gücü ve beceri gerektirecek, ama aynı zamanda (hızla akıp geçen olaylar kaçırılmak istenmiyorsa) düşünsel etkinliğe izin vermeyecek biçimde tasarlanmıştır.⁸⁷

Günümüzde, televizyon dizilerinde ve filmlerde seyircinin nasıl tepki vermesi gerektiği bile belirlenmiştir. Dizilerde, bazı repliklerden sonra konan gülme ya da şaşırma efektleri izleyiciyi o anlarda ne yapması gerektiği konusunda açıkça yönlendirmektedir. Görsellik, söylem ve müzik arasında kurulan ilişki de izleyici davranışlarını belirlemektedir. Duygusal anlarda diziye ya da filme eşlik eden müzikte görülen değişim buna örnektir.

Kitle iletişim araçları, denetimini elinde bulunduran güçlere çeşitli olanaklar sunmaktadır. Kitle iletişim araçları, alıcıların, yani insanların dikkatini belirli sorunlara, çözümlere ya da odaklara çekebilmektedir. Böylece, bu etkisi sayesinde kitleleri yönlendirerek, güç sahibinin çıkarları doğrultusunda hareket etmelerini sağlayabilmektedir. Kitle iletişim araçları sahiplerine sadece güç sağlamakla kalmamakta, onların toplum içinde etkili bir statüye sahip olmasını ve yaptıkları işlerin meşruiyetini de beraberinde getirmektedir. Kitle iletişim araçları sayesinde bireyler topluca harekete geçirilebilmekte ya da belli davranış kalıplarını benimsemeleri sağlanabilmektedir. Kitle iletişim araçlarının rahatlatıcı ve eğlendirici niteliği de çok önemlidir. Çünkü, bu sayede, kitlelerin kültür endüstrisinin egemenliği altına girmeleri de kolaylaşmaktadır. Genelde topluma bir iletişim aracı olarak verdiklerini geri alan kitle iletişim araçlarının hızlı ve esnek yapısının yanı sıra, planlama ve kontrol açısından kolay olmaları da kitle iletişim araçlarını ellerinde bulunduranların gücüne güç katmaktadır.⁸⁸

Geniş bir bilgi endüstrisinin parçası olan kitle iletişim araçlarının görevi, enformasyonu hazır ve hızlı bir şekilde geniş kitlelere ulaştırmaktır. Bunu yaparken,

---

⁸⁷ Adorno, **Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi**, Çev: Nihat Ülner, Mustafa Tüzel, Elçin Gen, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s. 55-56.

⁸⁸ Erdoğan, Alemdar, **A.g.e.**, s. 96.

toplumda var olan enformasyonlar arasından seçim yapmakta ve seçtikleri bilgiyi işleyerek izleyicilere iletmektedirler. Bu seçimi yapma hakkı, kontrolü elinde bulunduran toplumsal güçlerin elindedir.

Denis McQuail, kitle iletişim araçlarının görevini beş kategoriye ayırarak değerlendirmiştir:

- 1) Enformasyon görevi: Buna göre, kitle iletişim araçları dünyada ve toplumdaki durumlar ve olaylar hakkında bilgi sağlamak; güç ilişkilerini göstermek; yenilikleri, uyumu ve gelişmeyi kolaylaştırmak.
- 2) Karşılıklı bağıllık sağlama görevi: Enformasyon ve olayların anlamı hakkında açıklama ve yorum yapma; yerleşmiş kurallar ve egemenlik için destek sağlamak; toplumsallaşma; farklı etkinlikleri ayarlama; fikir veya oybirliği sağlama; öncelikler sırasını saptama ve bağımlı toplumsal duruma işaret etme.
- 3) Devamlılık sağlama görevi: Egemen kültürü ifade etme ve alt kültürler ve yeni kültürel gelişmeleri tanıma; değerler ortaklığını işleme ve tutma.
- 4) Eğlence, avuntu, hoş vakit geçirme; günlük baskılardan uzak, dinlenme olanakları sağlama.
- 5) Harekete geçirme görevi: Siyasal, savaş, ekonomik kalkınma, iş ve bazen din alanında toplumsal amaçlar için kampanya yapma.⁸⁹

McQuail'ın kategorize etmiş olduğu kitle iletişim araçlarının işlevleri, yeniden üretime zemin hazırlayan ve sistemin devamını sağlayıcı unsurlarıyla, Adorno ve Horkheimer'in eleştirdikleri kültür endüstrisi için de motor görevi görmektedir. Tüm bu bahsedilen etkileri açısından toplumsal bir güç aracı olarak kabul edilen kitle iletişim araçlarının kimin elinde olduğu ya da kimler tarafından yönetildiği de önem kazanmaktadır. Kültür endüstrisi açısından da önemli bir işleve sahip olan kitle iletişim araçlarının sahibi günümüz kapitalist toplumunun egemenleridir. İletişim ve medya sektörünün tekelleri konumundaki büyük sermaye artık bu güce hükmetmektedir. Milliband'ın deyimiyle, kitle iletişim araçları hem bir egemenlik sisteminin ifadesi hem de bu ifadeyi destekleme aracıdır.⁹⁰

Kültür ürünleri, bu sistemde alınır-satılır birer meta haline getirilmiş ve metalaştırılarak artık bir sektöre dönüşmüştür. Kültür endüstrisinin malzemeleri olan kültür ürünleri artık piyasa için değişim değeri taşıyan metalardır. Alınan, satılan ve piyasa değeri ölçüğünde toplumda kendine yer bulabilen kültür ürünleri de diğer

⁸⁹ Erdoğan, Alemdar, **A.g.e.**, s. 107.

⁹⁰ Erdoğan, Alemdar, **A.g.e.**, s. 194.

metalar gibi üretilmekte ve tüketime sunulmaktadır. Metalaşan kültür ürünleri özgür ve bağımsız bir şekilde üretilmemektedir. Artık, belirli amaç ve stratejiler doğrultusunda geliştirilen ve üretim araçlarına sahip olan belli bir sınıfın çıkarları çerçevesinde varlığını sürdüren bir kültür alanının varlığından söz etmekteyiz. Kapitalizmin kuralları diğer alanlarda olduğu gibi kültür alanında da hüküm sürmektedir. Kar odaklı bir kültür piyasası günümüzde egemen konumdadır ve bu piyasa da, yine sistemin kuralları gereği, sermayeyi elinde bulunduran sınıflarca yönetilmektedir.

2.1.2. Kültür Endüstrisinin Başlıca Süreçleri

Kültür endüstrisi başlıca iki sürece dayanmaktadır: Kültür ürünlerinin standartlaşması ve dağıtım tekniklerinin rasyonelleşmesi süreçleri. Kültür ürünlerinin standartlaşması egemen sistemin yönetimiyle gerçekleşirken, dağıtım tekniklerinin rasyonelleşmesi doğrudan reklamlarla bağlantılıdır.

Kültür paradoksal bir metadır. Öylesine bütünüyle değişim yasasına tabidir ki artık değişime konu olamaz; kullanımında öylesine körlemesine tüketilir ki, artık kullanılamaz. Bu yüzden, reklamlarla birleşip bir alışım oluşturur... Kültür endüstrisi olmadan yaşanabilir, bu yüzden kültür endüstrisi aşırı doygunluk ve kayıtsızlık yaratmak zorundadır. Kendi içinde bunu düzeltecek az kaynağı vardır. Reklam onun yaşam iksiridir.⁹¹

John Berger, “Görme Biçimleri” adlı kitabında reklamların özellikle günümüzün modern yaşamında ne kadar büyük bir yer kapladığından ve bunun insanlar/toplumlar üzerindeki etkilerinden bahsetmiştir. Tarihte başka hiçbir toplumun böylesine kalabalık bir imgeler yığını ve böylesine yoğun bir mesaj yağmuru ile karşı karşıya kalmadığını ifade eden Berger, reklamlar aracılığıyla insanlara ulaşan imgelerin ve mesajların sık tekrarlanmalarından ve yoğunluklarından dolayı kitlelerde alışkanlık yarattığını ve doğal kabul edildiğini belirtmiştir.⁹²

---

⁹¹ Kejanlıoğlu, A.g.e., s. 188.

⁹² Berger, **Görme Biçimleri**, Çev. Yurdanur Salman, Metis Yayınları, İstanbul 2005, s. 129.

Berger'e göre, insanlar reklam imgelerine öyle alışmışlardır ki; üzerlerinde bıraktıkları etkinin tümüne dikkat etmemekte ve reklam özelliklerini bir iklim özelliği gibi doğal kabul etmektedirler:

Örneğin, bu imgelerin içinde yaşadığımız ana bağlı olmaları, buna karşılık gelecekte söz etmeleri üzerimizde, çok alıştığımız bu yüzden de dikkat etmediğimiz garip bir etki yaratır. Çoğunlukla -yürürken, yolculuk ederken, bir sayfayı çevirirken- imgenin önünden geçen bizizdir aslında.⁹³

Berger, Adorno'nun kültür endüstrisinin dayandığı temel iki süreçten biri olan reklamların çoğu zaman halka, reklam üreticilerine ve genel ölçekte ulusal ekonomiye yararlı olduklarının genel bir doğru olarak kabul edildiğinin ve ettirildiğinin altını çizmektedir. Sistem bu algıyı yaratırken, reklamların özgürlükle olan bağlantılarını öne çıkarmaktadır. Serbest piyasa ekonomisini merkeze alan kapitalist sistemin en önemli savlarından biri özgürlüktür. Apaçık sunulmasa da, özgürlükten kasıt toplumsal ya da bireysel özgürlükten ziyade tüketme özgürlüğüdür. Egemen kapitalist sistem, reklamları alıcının seçme özgürlüğünü ve üreticinin girişim özgürlüğünü sağlayan bir sistem olarak görmektedir. Oysa, burada bir aldatmaca olduğu açıktır.

Reklamlarda bir tür ürünün, bir firmanın öbürüyle yarıştığı doğrudur; ne var ki her reklam imgesinin öbürünü güçlendirdiği, hızlandırdığı da doğrudur. Reklamlar yalnızca birbiriyle yarışan bir mesajlar topluluğu değildir. Reklam, hep o aynı, hiç değişmeyen o genel öneriyi yapmak için kendi başına kullanılan bir dildir. Reklamlarda şu kremle bu krem, şu arabayla bu araba arasında bir seçme yapmaya çağırılır; oysa dizgesel olarak ele alındıklarında reklamlar bir tek şeyi önerir her zaman.

Reklamlarda her birimize bir nesne daha satın alarak kendimizi ya da yaşamlarımızı değiştirmemiz önerilir.

Aldığımız bu yeni nesne der reklam, sizi bir bakıma daha zenginleştirecektir - aslında o nesneyi almak için para harcayarak biraz daha yoksullaşacak olsanız bile!⁹⁴

John Berger'in anlattığı reklam mekanizması genel olarak, yaşadığımız toplumların üretim – tüketim ilişkilerine de ışık tutmakta ve bu süreçte reklamın rolü hakkında genel bilgi vermektedir. Bu savlar Adorno ve Horkheimer'in kültür endüstrisi eleştirisi için de geçerlidir. Onlara göre de, reklamın kültür endüstrisindeki zaferi tüketicinin

---

⁹³ Berger, A.g.e., s. 130.

⁹⁴ Berger, A.g.e., s. 131.

sahte olduklarını gördüğü halde, bastırılması zor bir istekle kültür metalarını almaya ve kullanmaya devam etmesinde kendini bulmaktadır.⁹⁵

Tüketiciler kendilerini boş zamanlarında bile üretimin birliğine uydurmak zorundadır. Kantçı şematizmin öznelerden/bireylerden beklediği katkı, yani duyuşal çeşitliliği önceden temel kavramlara bağlama işi, öznenin elinden endüstri tarafından alınmıştır.⁹⁶ Üretime katkı sağlama ihtiyacı duymayan bireyler kendilerine sunulan kültür ürünlerini tüketmeye ve kültür endüstrisini beslemeye devam etmektedir. Böylece, bireyler eleştiri hakları saklı olsa da, eleştirilerini yapıcı ya da yönlendirici mecralara iletememekte ve pasif konumda kalmaktadır.

Adorno kültür endüstrisi incelemeleri kapsamında teknolojiyi de eleştirmiştir. Adorno, teknolojik anlamda ortaya konan başarıların ve yeniliklerin toplumsal yaşamın bütününe karşıt bir yaklaşım içerdiğini öne sürmektedir. Bu açıdan bakıldığında, Adorno, teknolojinin tamamıyla gereksiz ya da yanlış olduğunu ileri sürmemekle birlikte hedefini aşan gelişmelere imkan tanıdığını söylemektedir.

Adorno'ya göre, 20. yüzyılda insanlar toplumsal yaşamın bütünlüğünü farklı açılardan değerlendirebilme, yorumlayabilme ve değişim konusunda mücadele edebilmenin olanaklılığına dair düşünme ve hayal etme yeteneklerini yitirmiştir. Bu nedenle, sorgulama ve değişim için hayal etme yeteneklerini kaybeden dönemin bireyleri yaşadıkları çağın getirdiklerini ve içinde yaşadıkları düzeni kabul eden ve olumlayan edilgen bir konumdadır. Dahası, bireyler var olan düzene sınımsız sarılmakta ve eleştiriye karşı duyarsızlaşmaktadır.⁹⁷

Kültür endüstrisi bireyleri şeyleştirilmekte, nesneleştirilmektedir. Adorno ve Horkheimer'a göre kültür endüstrisi çağında birey bir yanılsamadır. Bunun tek sebebi üretim araçlarının standartlaşması değildir. Kültür endüstrisinde bireylere mevcut durum ile olması gereken durumun özdeşliğini sorgulamadığı koşullarda

---

⁹⁵ Adorno, **A.g.e.**, s. 23.

⁹⁶ Adorno, **A.g.e.**, s. 53.

⁹⁷ Adorno, "Bir Şeyler Eksik: Ütopik Özlemin Çelişkileri Üzerine Ernst Bloch ile Theodor Adorno Arasında Bir Tartışma", **Defter Dergisi**, Çev. Hakkı Hünler, S. 42, İstanbul 2001, s. 151-168.

tahammül edilmekte, bireyin sorgulama özgürlüğü sınırlandırılmaktadır. Böylece, birey gerçek bir birey olmaktan çıkmakta ve sahte bireye dönüşmektedir. Modern birey sürekli yeniden üretilen bir metadır artık. Bu süreçte de, gerek kültür ürünlerinin standartlaşması gerekse dağıtım tekniklerinin reklam aracılığıyla rasyonelleşmesi başrolleri oynamaktadır.

2.1.3. Kültür Endüstrisinin Kendini Yeniden Üretmesi

Adorno, endüstri toplumunun gücünün insanlar üzerinde her zaman etkili olacağı varsayımıyla karamsar bir yaklaşım benimsemiştir. Buna göre, kültür endüstrisinin ürünleri insanlar perişan halde olsa bile canlı biçimde tüketilecektir. Bu ürünlerin her biri, ister iş saatlerinde olsun ister dinlenme saatlerinde olsun herkesi ayakta tutan dev ekonomi çarkının bir parçasıdır. Herhangi bir filmde ya da radyo programından, birine değil tümüne birden mal edilebilecek toplumsal etkiler çıkarılabilmektedir. Kültür endüstrisinin her dışavurumu, kaçınılmaz olarak, insanları bütünü onları dönüştürdüğü biçimde yeniden üretmektedir. Üstelik, toplumsal yaşamın çok farklı alanlarında rol sahibi olan kültür endüstrisinin tüm faileri, yalnızca yeniden üretilen zihnin genişletilmemesi için tetikte beklemektedirler.⁹⁸

Kültür endüstrisi eğlenceyi güldürü ve erotizm aracılığıyla üretmektedir. Sanat aracılığıyla yüceltilmesi gereken içgüdüler cinsel unsurların kullanılması yoluyla erotizm tarafından kitlelere hitap etmek için kullanılırken, güldürünün bile gerçek mutluluk anlayışı ile bağları koparılmıştır. Kültür endüstrisinde eğlence, iş yaşamının ve toplumsal düzenin acı gerçeklerini yalnızca geçici olarak unutturmakta ve bireyleri yeniden sistemle özdeşleşip verimli olmaları için dinlendirme işlevini üstlenmektedir. Böylelikle, bireyler özel yaşamlarında kendilerine sunulan eğlence kültürü aracılığıyla iş yaşamına hazırlanmaktadır. Tüketim baskısı, bireysel gereksinimlerin yalnızca endüstri tarafından karşılanabileceği türünden söylemlerle değil, endüstrinin karşılamadığı gereksinimlerin karşılanmasının zaten olanaksız olduğu mesajıyla oluşturulmaktadır. Tüm bu kuşatma insanların bireyselleşmesinin

---

⁹⁸ Adorno, **Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi**, Çev: Nihat Ülner, Mustafa Tüzel, Elçin Gen, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s. 56.

engellenip, onlara salt tüketici rolü benimsetilerek bu rolün gerekliliklerini yerine getirmeleri için sağlanmaktadır.⁹⁹ Bu rolün gereklilikleri sistemin sunmuş olduğu tüketim kültürünün de benimsenmesine aracılık etmekte ve böylece kültür endüstrisinin yeniden üretiminin en önemli işlevlerinden biri tüketim ile gerçekleştirilmektedir.

Adorno'ya göre, kültür endüstrisinin getirdiği asıl yenilik, kültürün uzlaşmaz iki ögesini, yani sanat ile eğlenceyi amaç kavramına, yani tek bir yanlış formüle, kültür endüstrisinin bütünselliğine tabi kılmış olmasıdır.¹⁰⁰ Artık sanat kendi başına bir amacı olan ayrı bir disiplin değil, insanların eğlenceli vakit geçirebilmelerinin bir aracı haline gelmiştir.

Adorno ve Horkheimer, yaşadıkları dönemin trajik olaylarından ve olumsuzluklarını anlamak için politik düzendeki açıklamalarla yetinmemişlerdir. Bu trajik olayları yaratan toplumu oluşturan bireyler üzerine de eğilinmesi gerektiğini düşünmüşlerdir. Horkheimer, toplumun egemen sınıfını oluşturan burjuva ailelerin çocuklarının dünyayı değiştirme olasılığına dair hiçbir şey öğrenmediklerini, mevcut duruma uyum sağlayarak yaşananları doğal ve ebedi kabul ettiklerini tespit etmiştir. Benzer durum işçi sınıfı için de geçerlidir. İşçi sınıfından ailelerin çocukları da mevcut durumun doğal olduğunu kabul etmekte, bu durumu aşmak için de - Horkheimer'ın deyimiyle - "*bütün sigortaların atması, toplumsal ilişkilerin doğal değil, kurulmuş olduklarının bilincine varmaları*" gerekmektedir.¹⁰¹

Bu farkına varma durumu için sadece kuramın öğrenilmesi yeterli değildir. Bireylerin özgürleşmesi için, mevcut toplumsal bağların dayatmalarından ve üzerlerindeki tahakkümün esaretinden kurtulmaları gerekmektedir. Fakat, burada yine kültür endüstrisinin yeniden üretim mekanizmaları devreye girmektedir. Herkese ne yapması ve nasıl davranması gerektiğini söyleyen mekanizmaların kuşattığı bireylerin farkındalık kazanmaları güçleşmektedir.

---

⁹⁹ Atiker, **Modernizm ve Kitle Toplumu**, Vadi Yayınları, Ankara 1998, s. 55.

¹⁰⁰ Adorno, **A.g.e.**, s. 67.

¹⁰¹ Spurr, **Toplumsal Aklın Eleştirisi**, Çev. Işık Ergüden, Versus Kitap, İstanbul 2008, s. 30-31.

Bireyselliğin kültür endüstrisinde bir yanılısama haline gelmesi, yalnızca üretim tarzının standartlaştırılmış olmasından kaynaklanmamaktadır. Bireyselliğe, ancak bireyin genel olanla kayıtsız şartsız özdeşleştiğine ilişkin bir kuşku kalmazsa göz yumulmaktadır.¹⁰²

İnsanlara hissettirilen bireysellik düşüncesi sahtedir. Sistem tarafından insanlara birey olarak kendi değerlerinin eşsiz oluşu hissettirilmektedir. Fakat özgün olmanın kuralları da sistem tarafından belirlenmiştir. Yaşamın her alanında aykırı ya da farklı olarak sunulan moda akımları bireyler tarafından özgün oldukları yanılısaması ile benimsenmektedir. Oysa, bireylerin özgün diyerek kullandıkları ve yaşamlarına şekil veren kültür endüstrisi ürünleri, yine kar amacı gözetilerek tasarlanan genel moda eğilimlerinden başka bir şeyi yansıtmamaktadır.

Kültür endüstrisinin vaatleri ve yaşama anlamlı bir açıklama getirebilmek için sunabildikleri azaldıkça, yaydığı ideolojinin içi de boşalmaktadır.¹⁰³ Buna rağmen etkisini korumaktadır. Çünkü, içi boşalan ideoloji aynı zamanda ideolojilerin ve ideallerin anlamsız olduğu mesajını vermektedir. İnsanlara büyük idealler peşinden koşmadan günü kurtarmaları gerektiği, zaten süregiden yaşamın gidişatını etkileyemeyecekleri kabul ettirilmektedir. Başlı başına bir ideoloji olan bu mesaj yığınları kültür endüstrisinin yeniden üretimi için vazgeçilmezdir.

Metalaştırılan kültür değişim yasasına bağlılığı nedeniyle reklamla iç içe geçmiştir. Reklamın önemi tekel koşullarında arttıkça kültür de mutlak bir güç kazanmaktadır. Buradaki etkenler açıkça ekonomik belirlenimlidir. Adorno, yaşamın kültür endüstrisi olmadan da devam edeceğini, çünkü kültür endüstrisinin tüketicide yarattığı doygunluk ve ilgisizliğin çok fazla olduğunu ileri sürmüştür. Bu durum karşısında kültür endüstrisinin kendi kendine yapacağı fazla bir şey yoktur.

---

¹⁰² Adorno, A.g.e., s. 91.

¹⁰³ Adorno, A.g.e., s. 82.

Adorno'nun kültür endüstrisinin yaşam iksiri olarak tanımladığı reklamlar sayesinde yeniden ve yeniden üretildiğini ve toplumları kuşattığını dile getirmiştir.¹⁰⁴

Kültür endüstrisi, tüketicilerini bilinçli bir şekilde birleştirmektedir. Binlerce yıl boyunca birbirinden ayrılmış yüksek ve düşük kültür alanlarını da birleşmeye zorlamakta ama Adorno'ya göre bu birleşme her ikisinin de zararına olacak şekilde gerçekleşmektedir. Yüksek kültür, etkileri üzerinde spekülasyon yapılarak ciddiyeti ortadan kaldırılmakta; öte yandan da düşük kültürün, toplumsal denetim bütünsel olmadığı sürece barındırdığı haşarı isyankarlık, uygarlaştırıcı dizginleme yoluyla yok edilmektedir.¹⁰⁵

Adorno, kültürün ve eğlencenin kaynaşmasını yalnızca kültürün alçaltılmasıyla açıklamamaktadır. Eğlencenin zorla entelektüelleştirilmesi de bu kaynaşmada pay sahibidir.¹⁰⁶ Her ikisi de birbirinin alanına müdahale etmekte fakat kültür endüstrisi gibi bir çatı altında bütünleşik bir şekilde hareket ediyor olmaları sistem tarafından olumsuzlanmamaktadır.

Kültür endüstrisinde bir ilerleme olarak ortaya çıkan, endüstrinin sürekli yenilik olarak ortaya sunduğu şey, hep aynı olanın kılığının değiştirilmesinden ibarettir. Değişikliğin her yerde gizlediği, kültür üzerinde egemen olduğu günden beri değişmeden kalan kar güdüsü gibi değişmeyen bir iskelettir.¹⁰⁷

Kültür endüstrisi gerçeği yeniden üretme, belirleme çabasıyla hareket etmektedir. Kültür endüstrisinin toplam etkisi aydınlanma karşıtı bir etkidir. Aydınlanma yani doğa üzerinde giderek artan bir biçimde teknik hakimiyet kurma, bir kitle aldatmacasına, bilincin zincirlenmesinin aracına dönüşmektedir. Bu durum, bireylerin özerk, bağımsız ve bilinçli bir şekilde düşünmesini ya da yargıya

---

¹⁰⁴ Adorno, **A.g.e.**, s. 100.

¹⁰⁵ Adorno, **A.g.e.**, s. 110.

¹⁰⁶ Adorno, **A.g.e.**, s. 77.

¹⁰⁷ Adorno, **A.g.e.**, s. 112.

varmasını etkilemektedir ve tüm bu süreçlerde kültür endüstrisinin sorumluluğu azımsanamayacak kadar büyüktür.¹⁰⁸

Kültür endüstrisinin etkisi altındaki bireyler bütünün parçaları olarak yeniden üretilmektedir. Fakat bu yeniden üretim, aynı zamanda bireylerin eleştirel ve muhalif yanlarını törpüleyerek gerçekleştirilmektedir. Adorno, bu nedenle kültür endüstrisinin bireyleri yeniden üretme mekanizmasına da karşı çıkmaktadır.

Artık düzen ‘benim gibi düşün yada yok ol’ demek yerine ‘benim gibi düşünmemekte serbestsin. Yaşamını ve tüm sana at olanları da koruyabilirsin. Ancak o andan itibaren aramızda bir yabancısın’ demektir.¹⁰⁹

Dolayısıyla, düzen bireylere özgürlükçü bir yaklaşım sunduğu iddiasına rağmen, bireyleri tehdit ederek sistemi bir arada tutmaktadır. Kültür endüstrisi, insanları sisteme uyumlu birer birey olmaları gerektiği konusunda telkin etmektedir. Bunu yaparken, sisteme uyum sağlamanın bir dayatma ve zorunluluk olduğu savıyla değil; daha özgürlükçü bir söylemle, uyum sağlamanın bir gereklilik olduğu ya da zaten bunun dışında bir alternatifin olmadığı gibi yaklaşımlarla insanları ikna etmektedir.

2.2. Adorno ve Horkheimer’in Kültür Endüstrisi Eleştirisi

Adorno ve Horkheimer, “Aydınlanmanın Diyalektiği” kitabının önsözünde, “*aslında amaçlarının insanlığın gerçekten insani bir düzeye çıkmak yerine niçin yeni türden bir barbarlığa düştüğünü anlamaktan fazlası olmadığını*” ifade etmişlerdir.¹¹⁰ Kültürü bir süreçten ziyade ürün olarak gören Adorno ve Horkheimer, kültürün artık bir sektör haline geldiği, bu alanın tüketilmesi gereken ürünleri olduğu, tüketilmeleri için de yönetim ve denetim altında tutulmaları gerektiği tespitinde bulunmuştur.

“Aydınlanmanın Diyalektiği” kitabında ana tema aydınlanmanın kendini imha etmesidir. İlk kısmında pozitivistimin eleştirildiği kitapta, yeni egemenlik biçimlerinin

¹⁰⁸ Adorno, A.g.e., s. 119.

¹⁰⁹ Dellaloğlu, **Frankfurt Okulu’nda Sanat ve Toplum**, Bağlam Yayınları, İstanbul 2001, s. 104.

¹¹⁰ Horkheimer, Adorno, A.g.e., s. 11.

kurulmasını mümkün kılan ve yardımcı olan ideolojiler olarak bilim ve teknoloji ‘kültür endüstrisi’ ve ‘kitle aldanımı olarak aydınlanma’ başlıklarıyla irdelenmekte ve eleştirilmektedir. Bu kitapta, Marx’ın ‘her çağdaki egemen fikirlerin egemen sınıfın fikirleri olduğu ve bu fikirlerin yerleşmesinde çoğalan bir etkinlik sahibi olarak değerlendirilebileceği’ tezinden uzaklaşmıştır. Bunun yerine, “*teknolojinin ve teknolojik bilincin kendisi eleştiriye dilsizleştirilen ve başarısız kılan bir biçimli ve köksüzleştirilmiş ‘kitle kültürü’ şeklinde yeni bir görüngü üretmiştir*” ifadesi kitabın öne sürdüğü ana tezdır.¹¹¹

Kültür endüstrisinin teknolojisi, standartlaşma ve kitlesel üretimin başarısıdır. Bu başarıya teknolojinin gelişmesi sonucu değil, ekonominin işleyişi sayesinde ulaşılmıştır. En güçlü radyo yayın şirketi elektrik endüstrisine, film endüstrisi de bankalara bağımlıdır. Farklı sektörler birbiriyle iç içe geçmiştir ve artık sermaye grupları birbirleri ile ilgisi olmasa da farklı ekonomik branşları bir arada yönetmektedir.¹¹²

Tekellerin, holdinglerin ve büyük grupların egemen olduğu kapitalist sistemde, sermaye grupları artık farklı sektörlerden bir çok iş alanını kontrol edebilmektedir. Kitle iletişim araçlarının gerek bireyler gerekse toplumlar üzerindeki etkisinin, teknoloji sayesinde ne kadar arttığı düşünüldüğünde, farklı iş kollarında faaliyet gösteren sermaye gruplarının bünyelerine kitle iletişim sektörünü de katmaları anlaşılabilir. Böylelikle, hem kitlelere verilen mesajlar, hem reklam denetimi, hem de elde tutulan güç sermaye sahibinin çıkarlarına katkıda bulunmaktadır. Tüm bu ilişkiler teknoloji gelişimini doğal bir sonucu değil, teknolojinin gelişmesinin ekonominin işleyişi tarafından nasıl kullanıldığına bir örnek teşkil etmektedir.

Günümüzde, kültür endüstrisini elinde bulunduran güç açık bir şekilde kapitalist sistemin egemen unsuru sermaye sahipleridir. Özellikle 1980’lerden sonra ortaya çıkan “küreselleşme” olgusu da kültür endüstrisinin üretilmesi ve yaygın olarak benimsenmesinin yollarını açmaktadır. Küreselleşmenin, tüm ülkeler arasındaki

---

¹¹¹ Bottomore, A.g.e., s. 19.

¹¹² Kejanlıoğlu, A.g.e., s. 185.

sınırları ortadan kaldırılacağı, toplumlar arasında sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel alanlarda bir kaynaşma yaratacağı düşüncesi Adorno'nun işaret ettiği gibi kültürün alınır, satılır bir meta haline gelmesinde ve 'öz' işlevini yitirmesine neden olmuştur.

Adorno, "Minima Moralia" adlı kitabında kültürün insana yaraşan bir toplumda yaşandığı yanılışmasını yarattığını savunmaktadır. Bu yanılışmayla birlikte, bütün insan ürünlerinin temelinde yatan maddi koşulların varlığı gözlerden uzaklaştırılmaktadır. İnsanları rahatlatıp uyuşturarak, varoluşun kötü ekonomik belirleniminin sürüp gitmesine hizmet etmektedir.¹¹³ Böylece, insanlar sorunlarının kaynağını oluşturan ekonomik çelişkilerden de habersiz bir şekilde sistemin çarkları arasında varlıklarını sürdürmeye devam etmektedir. Kültürün bizzat kendisi yaşamın sorunsuzca sürdüğü yanılışmasını yaratan ve insanlara bunu benimseten bir ideoloji olarak işlev görmektedir.

Adorno'nun kültür endüstrisine yönelttiği eleştirilerden biri de, endüstrinin gerçekleri mitleştirme misyonunu yüklenmiş olmasıdır. Bu eleştiri Marx'ın meta fetişizmi konusundaki analizine dayanmaktadır. Adorno'ya göre, kültür endüstrisinin topluma sunduğu ürünler metaya dönüştürülen sanat ürünleri değil, zaten daha en baştan meta olarak pazarlanması tasarlanan ürünlerdir. Kültür ürünleri insanların gerçek ihtiyaçlarını karşılamaktan ziyade tüketim için üretilmektedir. Tıpkı alınıp satılan diğer metalar gibi, aynı amaç için üretilen kültür ürünleri de yanlış bilincin artırılmasına neden olmaktadır.¹¹⁴

Çünkü, insanların ihtiyaçları artık eğlence endüstrisi tarafından belirlenmekte, insanlar kararlarını kendi dışındaki güçler tarafından almaktadırlar. Kültür endüstrisi, aynı şeyleri tüketen, aynı şeyleri dinleyen, aynı şeyleri düşünen, aynı biçimlerde yorum yapan ve hatta benzer olaylar karşısında aynı şeyleri hissetmeye başlayan

---

¹¹³ Adorno, **Minima Moralia**, Çev. Orhan Koçak, Ahmet Doğukan, Metis Yayınları, İstanbul 2005, s. 45

¹¹⁴ Jay, **Adorno**, Çev. Ünsal Oskay, Der Yayınları, İstanbul 2001, s. 167.

insanlar yaratmıştır. Bireylerin gittikçe birbirine benzediği ve aynılaştığı bu ortamda, insanlar artık toplumsal bir özne olma konumlarını da yavaş yavaş yitirmiştir.

Kültür endüstrisi, Adorno ve Horkheimer'in belirttiği gibi toplumlarda egemen konumda olan gruplar tarafından yönetilmekte ve yönlendirilmektedir. Kültür endüstrisinde, kültür aşağıdan, yani toplumun tabanından gelmemekte, aksine, kültürel mallar tekeli bir yapılanma içinde insanlara sunulmakta ve insanlar parasının ölçüsüne göre birer istatistik verisine dönüşmektedir. Eğlence endüstrisinin insanların isteklerini belirlediği ya da talebin arzı belirlediği görüşüne karşı çıkan Adorno ve Horkheimer, bu ayrımın neredeyse ortadan kaybolduğu bir noktaya kadar ikisinin bir sistem içinde iç içe geçtiğini savunmaktadır.¹¹⁵

Buna göre, bireyler bütününden oluşan toplumlar kültür endüstrisini belirleyip yönetememektedir. Sınıflara ayrılan toplumlar, toplumsal yaşamın diğer alanlarında söz sahibi olan egemen güçlerin belirleyip dayattığı kültür endüstrisine tabi olmak zorundadırlar. Egemen kapitalist sistemin temel savlarından biri bireysel özgürlüklere verilen önemken, bunun toplumsal tercihler için geçerli olmadığı görülmektedir.

Adorno'ya göre mekanik bir dünyadan (iş alanı) kaçmak isteyen insan, yine mekanik bir dünyaya dalar (eğlence endüstrisi); böylece insanın bireyselliği ve kişiliği çağımızda tehdit altına girmiş oluyor; sözde bir bireysellik ve kişilik gündeme geliyor. Çünkü bireyin özgürlüğü, artık toplumsal ve ekonomik 'araç'ın bir ürününden başka bir şey değildir.¹¹⁶

Kültür endüstrisinin, mutluluk kaynağı olan haz almayı kültürel ürünlere, belli bir eğlence kavrayışına hapsedmesi söz konusudur. Bu eğlence kavrayışı, hazzı mutluluk kaynağı olmaktan çıkarmakta, iş dışı zamanı da 'iş'e hazırlık süreci olarak düşünmektedir. Eğlence (entertainment), avutucu eğlenmedir (amusement). Geç kapitalizmde avutucu eğlenme işin uzantısıdır.¹¹⁷

---

¹¹⁵ Kejanlıoğlu, A.g.e., s. 186

¹¹⁶ Bozkurt, **20. Yüzyıl Düşünce Akımları**, Sarmal Yayınları, İstanbul 1995, s. 176.

¹¹⁷ Kejanlıoğlu, A.g.e., s. 186.

Buna göre, insanlar içinde yaşadıkları ve kurallarına tabi oldukları kapitalist yaşamın mekanikleşen ve monotonlaşan iş sürecinden kaçmayı arzulamaktadırlar. İnsanlar, iş sürecine tekrar dönmeleri gerektiğinin farkında olarak bu iş süreci ile baş edebilmek için eğlenmenin peşine düşmektedirler. Ancak, insanların iş sürecinden kaçtıkları bu 'eğlenme' alanları da bağımsız ve kendi tercihleri ile belirlenen alanlar değildir. Sistem, insanların yeniden iş sürecine dahil olabilmeleri ve kendilerini var edebilmeleri için gereken gücü sağlayacakları eğlenme alanlarını da yönetmekte ve kontrol altında tutmaktadır. Eğlence ürünleri her ne kadar çeşitli gibi görünse de bireylerin ihtiyaçları ve talepleri doğrultusunda belirlenmemektedir. İnsanların iş yaşantılarına döndüklerinde verimli olmalarını sağlayacak ölçüde çeşitlendirilmiş ve içerikleri belirlenmiştir. Genellikle, basit, sade, öngörülebilir olma gibi temel ortak özellikleri olan eğlence araçlarına insanların verecekleri tepkiler ve alacakları haz da önceden öngörülmüştür. Bu koşullanmışlık içinde eğlence ürünlerine yönelen insanların sistem içinde mücadele etmek için ihtiyaç duydukları güç yine sistem tarafından temin edilmektedir. Bunun dışında, zihinsel çaba ve bağımsız düşünce yorucu olarak kabul edildiği için sistem tarafından dışlanmaktadır.

Adorno, yaşadığı dönemde kültürün her şeyi birbirine benzettiğini ileri sürmüştür. Sinema, radyo, dergi gibi kitle iletişim araçlarını kullanan bir sistem oluşturmakta ve her alan kendi içinde ve diğerleriyle uyum sağlamaktadır. Adorno ve Horkheimer hala mevcut politik karşıtlıkların estetiksel açıklamalarının çelik gibi ritme aynı övgüleri yağdırdığını belirtmiştir:

Sanayinin dekoratif yönetim ve sergi salonları otoriter ülkelerde de diğer ülkelerde de pek farklı değildir. Her yerde yükselen aydınlık anıtsal yapılar devletleri içine alan tekellerin amaca uygun planlılığını temsil ediyor, can sıkıcı kentleri çevreleyen kasvetli konutlardan ve işyerlerinden oluşan anıtlarıyla çoktan başı boş bırakılmış girişimciler bu planlılığa destek veriyor. Beton merkezlerin çevresindeki eski evler artık yoksulların yaşadığı pis semtler olarak görünüyor ve kent dışındaki yeni villalar, uluslararası fuarlardaki sağlam olmayan konstrüksiyonlar gibi teknik ilerlemeye övgü düzüyor ve kısa süre kullanıldıktan sonra konserve kutusu gibi bir yana atmaya davet ediyor.¹¹⁸

---

¹¹⁸ Horkheimer, Adorno, **Aydınlanmanın Diyalektiği**, C. 2, Çev. Oğuz Özügül, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1996, s. 7.

Günümüze bakıldığında, kentsel planlamaların Adorno ve Horkheimer’in tespitini haklı çıkardığı görülmektedir. Türkiye’nin en büyük kentlerindeki yapılaşma eğilimlerine bakıldığında ‘kentsel dönüşüm’ adı altında şehir merkezleri boşaltılmakta ve boşaltılan merkezlere sermayenin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik dev plazalar ve gökdelen tarzı konutlar inşa edilmektedir. Sermayenin ihtiyaçlarına uygun olarak, borçlandırılana ve şehir dışına itilen kent sakinlerinin sadece coğrafi açıdan kentten soyutlanması değil, aynı zamanda kent kültüründen ve yaşam alanlarından da uzaklaştırılmaları söz konusudur. Günümüzde kapitalist sistemlerde görülen kentsel planlamaların Adorno ve Horkheimer’in tespiti ile uyumlu olduğu görülmektedir.

Kültür endüstrisi sisteminin boşuna liberal sanayi ülkelerinden doğmadığını söyleyen Adorno ve Horkheimer liberal ülkelere özgü tipik kitle iletişim araçlarının, sinema, radyo, caz ve dergilerin bu ülkelerdeki başarısına dikkat çekmiştir. Bu durum sermayenin genel yasalarından kaynaklanmaktadır.¹¹⁹ Kültür endüstrisi ürünleri doğduğu ve geliştiği kapitalist liberal sistemlerde var oldukları gibi, o sistemlerin devamlılığında da önemli roller üstlenmektedirler.

Adorno ve Horkheimer, egemen güçlerin açık açık, “benim gibi düşünmelisin ya da ölmelisin” demediğini dile getirirken; bunun yerine, “benim gibi düşünmemekte serbestsin, yaşamın, malın, mülkün sana aittir, ama bugünden itibaren sen aramızda bir yabancısın” mesajını verdiğini belirtmektedir.¹²⁰

Sistem, biçimsel olarak insanlara özgür düşünce ve üretimin önünü açar gibi davranırsa da, aslında içinde yaşadıkları sisteme nasıl görünmez bağlarla bağlı olduklarına işaret etmektedir. İnsanlar bir yandan seçme serbestisine sahip oldukları söylenip özgürleştirilirken, bir yandan da dışlanma, sistemin dışına itilme ve sahip olduklarını kaybetme tehdidiyle sıkıştırılmaktadır.

---

¹¹⁹ Horkheimer, Adorno, **A.g.e.**, s. 21.

¹²⁰ Horkheimer, Adorno, **A.g.e.**, s. 23.

Dahası, tüketici olanları işçiler, memurlar, çiftçiler ve küçük burjuvalar olarak sıraladığımızda, kapitalist üretimin tüketici olarak adlandırılan bu kitleyi beden ve ruhlarıyla o kadar içine aldığı görülmektedir ki bu kişiler kendilerine sunulan şeylere hiç direnmeden kapılmaktadırlar. Yönetilenlerin, kendilerini yönetenlerce aşılana ahlak anlayışını her zaman onlardan daha ciddiye alması gibi, bugün aldatılan kitleler de başarı mitine, başarılı olanlardan daha çok kapılmaktadır. Kitleler, yönetenlerin isteklerini benimsemekte, köle haline gelmelerine neden olan ideolojiye inatla sarılmaktadırlar.¹²¹

Adorno ve Horkheimer'a göre, kültür endüstrisi döneminin, geç liberal döneme kıyasla bir farklılığı da yeninin dışlanmasıdır. Buna göre, kültür endüstrisi tüketimi belirlerken denenmemiş olanları risk olarak değerlendirip dışlamaktadır. Film yapımında güvenilir bir çok satana (best seller) dayanmayan senaryolara kuşkuyla bakılması buna bir örnek olarak gösterilebilir. Bir yandan üretilen şeylerin hiç duyulmamış olması gerektiği bir yandan da herkesçe bilinmesi gerektiği gibi çelişkili bir söylem tercih edilmektedir.¹²² Yine tüketicilere geniş bir yelpazeden seçme şansı veriliyor gibi bir algı oluşturulmakta, ama bu söylemin ardından yine egemenler tarafından belirlenmiş ürünler 'popüler' ya da 'özgün' etiketleri altında kitlelere sunulmaktadır.

Kültür endüstrisi konumunu sağlamlaştırdıkça tüketicilerin ihtiyacını topluca karşılayabilmekte, bu ihtiyacı üretmekte, yönlendirmekte, disiplin altına almakta, hatta eğlenceye de el koyabilmektedir.¹²³ Horkheimer ve Adorno'ya göre, eğlence acıları düşünme zorunda kalmamak, onları unutmaktır. Acizliğin temelini oluşturduğu bu eğlence anlayışında gerçeklikten kaçıştan ziyade, düşünmekten, sorgulamaktan kaçış kastedilmektedir.

Kültür, devrimci ve barbar içgüdünün zaptedilmesine her zaman katkıda bulunmuştur. Sanayileştirilmiş kültür ise gereğinden fazlasını yapmaktadır. İnsanın

---

¹²¹ Horkheimer, Adorno, **A.g.e.**, s. 22-23.

¹²² Horkheimer, Adorno, **A.g.e.**, s. 23.

¹²³ Horkheimer, Adorno, **A.g.e.**, s. 35.

acımasız yaşamda zar zor geçinmesine izin veren koşullar sanayileştirilmiş kültür tarafından alıştırma alıştırma öğretilmektedir. Birey kendisinden yaka silken kolektif iktidara teslim olmak için genel bıkkınlığını itici güç olarak değerlendirmelidir. İzleyiciyi günlük yaşamda yıpratıcı sürekli umut kırıcı durumlar tekrar yansıtılırken, nasıl olduğu bilinmeyen bir şekilde, insanın var olmaya devam edebileceğine dair birer vaat haline gelmektedir. İnsanın yalnızca kendi değersizliğini fark etmesi, yenilgiyi kabul etmesi hemen bu kitleye dahil olmasına yetmektedir. Toplum umutsuzluğa düşenlerden biridir ve bu yüzden dolandırıcıların ganimetidir. Geç kapitalizmde var olmak sürekli bir kabul merasimidir. Herkes kendisine boyun eğdiren iktidarla eksiksiz şekilde özdeşleştiğini kanıtlamak zorundadır.¹²⁴

Kültür endüstrisi kitle iletişim araçları aracılığıyla toplumlara etki etmekte ve toplumların yaşam biçimlerini belirleyici ve şekillendirici bir işlev üstlenmektedir. Kapitalist sistem içinde kendini var eden kültür endüstrisinin doğası gereği sistemden beslenen ve kendini tekrar üreten yapısı kitleler üzerindeki egemenliğini süreklileşmektedir.

Adorno ve Horkheimer'in kültür endüstrisi eleştirisi geleneksel Marksizm'le çelişkili bir ilişki içindedir. Geleneksel Marksizm'in sosyal kuramlarına temel olan ekonomi politiğin eleştirisinden ziyade Eleştirel Teori'nin merkezine kültür endüstrisini yerleştirmişlerdir. Bu yer değiştirme aynı zamanda işçi sınıfının devrimci özne olmalarına artık güvenmemelerinin de kaynağıdır. Kültür endüstrisi eleştirisi Marksist argümanları kültürün kontrol edilmesi, metalaştırılması, ideolojik olarak kullanılması ve insanların kapitalist topluma entegre edilmesinin sağlanması gibi aşamaları için kullanılmaktadır.¹²⁵

Günümüz dünyasında toplumların birbirine benzer tüketim alışkanlıklarına sahip olması dikkat çekmektedir. Hemen hemen her alanda baskın özellik taşıyan ana akımların var olduğu görülmektedir. Hollywood merkezli bir ana akım sinemanın

---

¹²⁴ Horkheimer, Adorno, **A.g.e.**, s. 45-46.

¹²⁵ Kellner, **Critical Theory, Marxism and Modernity**, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1992, s. 131-132.

genel kabul gördüğü günümüzde sinema kültürü bu merkez etrafında şekillenmektedir. Ana akım moda anlayışı çerçevesinde benzer kıyafetler giyilmekte, benzer beğeni anlayışları göze çarpmaktadır. Birbirleri arasında kilometrelerce mesafeler bulunan, farklı ülkelerde yaşayan insanların birbirlerine kültürel anlamda bu kadar yakın olmaları kitle iletişim araçları dolayısıyla toplumları kuşatan kültür endüstrisi ile açıklanabilmektedir.

Kitle iletişim araçlarının farklılık söylemine karşın insanlar ve toplumlar arasında yarattığı benzerliklere baktığımızda kitle iletişim araçlarının yönetimini sağlayan egemen güçlerin varlığını görmekteyiz. Çünkü, kapitalist sistemin egemen olduğu dünyada, kapitalist sistem merkezli bir siyaset anlayışı hüküm sürmektedir ve bu anlayışın kültürel alandaki yansımalarının da Adorno ve Horkheimer'ın kavramsallaştırdığı üzere kültür endüstrisi olduğu görülmektedir.

Çoğulculuk, farklılık söylemlerine karşın toplumlararası benzerliğin nedenlerini açıklayabilmemiz için kültür endüstrisi anlayışını iyi anlamak gerekmektedir. Bunun yanı sıra, yine egemen kapitalist sistemin çelişkilerinden biri olarak bireyselliğin ön planda olduğu bu çoğulculuk, farklılık söyleminin aydınlanma anlayışı ile olan ilişkisinin sorgulanması da günümüz kültürel anlayışını incelememizde faydalı olacaktır.

Adorno ve Horkheimer, kültür endüstrisi aracılığıyla gerçekleştirilen tahakkümün bireylerin bireyselliklerini kaybetmelerine neden olduğunu savunmaktadır. Böylelikle, bireyselliklerini kaybeden ve özne olma konumundan uzaklaşan insanlar mevcut düzenin eleştirisinden uzaklaşmakta ve edilgenleştirilmektedir. Bireyler bir yandan sisteminin mevcudiyetine ve devamlılığına katkı sağlayan yeniden üretimi gerçekleştirmekte bir yandan da katıldıkları yeniden üretim sürecinin aldatici rolüne kendilerini kaptırmaktadır. Bireyler, aslında özgür irade ve düşüncelerinin gereği ile değil, kendilerine biçilen rolleri oynayarak yeniden üretim sürecini gerçekleştirmektedir. Kendini özne sanan bireyler sistem tarafından araçsallaştırılmakta, nesneleşmektedir. Kültür endüstrisi ürünlerinin tüketimi konusunda tüketiciler söz sahibi değildir.

Adorno ve Horkheimer, bu süreçte kültür aracılığıyla gerçekleştirilen tahakkümün bireyler tarafından kolayca fark edilemeyen özellikleri olduğuna dikkat çekmektedir. Bu noktada, bir şekilde bu farkındalığı sağlayacak güç arayışına giren Adorno ve Horkheimer, bireylerin kendi üzerlerindeki tahakkümü dışarıdan bir güç aracılığıyla fark edebileceklerini ve Frankfurt Okulu'nun genel bir eğilim olarak da benimsediği eleştirel toplum teorisinin bunu sağlayabileceğini dile getirmektedirler.

Kültür ürünlerinin insanlık adına anlamlı olup olmadığını belirleyebilecek nesnel bir ölçüt kalmamıştır. Kapitalist sistemde üretilen ürünlerin nasıl olacağı insanlık için anlamlı olup olmadığı ile değil egemen sistemin çıkarlarıyla uyumlu olup olmadığı ile belirlenir hale gelmiştir.

2.3. Kültür Endüstrisi'nden Çıkış Yolu: Sanat

Adorno ve Horkheimer, kültür endüstrisinin tahakkümü altında varlığını sürdüren bireylerin gerçek anlamda özgür olmalarına engel olan kuşatmadan nasıl kurtulacaklarına ilişkin genel olarak karamsardırlar. Hatta, Horkheimer, yaşamının son dönemlerinde eleştirel bir teorisyen olmayı bırakarak dinsel bir yaklaşımı benimsemiş ve çözüm konusunda umutsuz bir tavır sergilemiştir. Adorno ise, Horkheimer gibi karamsar bir yaklaşımı benimsemekle birlikte '*sanat*'ta gördüğü çıkış alternatifine inanmıştır.

Adorno bireyi egemenlikten kurtaracak ihtimali ne yeni karşıt gruplarda ne de cinsel özgürlükte gördü – bu ihtimal, olabileceğin dokunuşlarıyla verili gerçekliği karşılayan 'özgün' sanatçının yapıtında vardı. Özgün sanat buna göre yıkıcı bir gizil güce sahipti. Adorno, sanatı üstün bir bilis formu olarak – gelecek yönlendirimli bir hakikat arayışı olarak – var olan gerçeklik üzerine sadece düşünen bilimle karşılaştırır.¹²⁶

Adorno'ya göre kültür endüstrisi, tüketicilerin kasten ve tepeden bütünleştirilmesini sağlamaktadır. Binlerce yıl boyunca birbirinden ayrılmış yüksek ve düşük kültür alanlarını da birleşmeye zorlayan kültür endüstrisi bunu her ikisinin zararına olacak

---

¹²⁶ Bottomore, A.g.e., s. 49.

şekilde gerçekleştirmektedir. Yüksek kültürün, etkileri üzerinde spekülasyon yapılarak ciddiyeti ortadan kaldırılmakta; düşük kültürün, toplumsal denetim bütünsel olmadığı sürece barındırdığı haşarı isyankarlık ise uygarlaştırıcı dizginleme yoluyla yok edilmektedir. Böylece, her ikisi de zarar görmektedir.¹²⁷

Adorno, *devrimci sanat* ile kitle kültürünü anlatmak için kullanılan kültür endüstrisi kavramını birbirinden ayırmakla kalmamış; sanatı olumlarken, kültür endüstrisini de sert bir biçimde eleştirmiştir. Adorno ve Horkheimer'ın ortak eseri "Aydınlanmanın Diyalektiği"nden yola çıkıldığında, kültür endüstrisinin eğlence endüstrisinin egemenliği altında bulunan, sermaye koşulları gereğince işleyen, bireylerin ve toplumların birbirine benzemesine yol açan, kapitalizmin doğası gereği egemen grupların çıkarları doğrultusunda işlev gören bir ideoloji olduğu söylenebilmektedir. Bu da insanın özgürleşmesi yolunda en büyük engellerden birini oluşturmaktadır.

Kültür endüstrisi gerçek bir kültür üretmemektedir. Tam tersine, kendiliğindenliği olmayan şeyleştirilmiş/nesneleştirilmiş bir sözde kültür üretmektedir. Günümüz kapitalist toplumlarında eskisi gibi yüksek kültür ve düşük kültür olmak üzere iki ayrı kültür kalmamıştır. Bu iki kültür arasındaki fark gitgide kitle kültürü tarafından yok edilmiştir. Sanat adı altında yapılanlar kitle kültürünün kuşatması içinde bilincine varılmayan mesajlar vermektedir. Aynı zamanda, insanlara gerçeklikle ve mevcut durum ile uyuşmayı, yaşama yeniden şekil vermekten ise kaçınmayı önermektedir.¹²⁸

Kültür endüstrisi kapitalist toplumun düzgün işlemesine yardımcı olma işlevine sahiptir ve bu nedenle vardır. Kültür endüstrisi, bu amaç doğrultusunda vaat ettiğini yerine getirmeyen sahte tatminler dağıtarak insanları kandırmaktadır. Kültür endüstrisi ürünleri ile gerçek sanat eserleri arasında kalın bir set çeken Adorno, sanat eserleri çileci ve utançsız olarak tanımlarken; kültür endüstrisinin pornografik olmasına rağmen iffet taslamakta olduğunu ifade etmektedir.¹²⁹

---

¹²⁷ Adorno, **A.g.e.**, s. 33

¹²⁸ Jay, **A.g.e.**, s. 312.

¹²⁹ Lunn, **Marksizm ve Modernizm**, Çev. Yavuz Adoğan, Alan Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 201.

Kapitalizmin gelişmesiyle birlikte, tüketimin biçim değiştirdiği ve lüks tüketim mallarının ucuzladığı görülmektedir. Artık yoksullar için de lüks tüketimin bir olanak haline geldiği bu durum, sanatsal metaların karakterinde de bir takım değişikliklere yol açmıştır. Sanatın metalaşması yeni değildir, fakat sanatın özerk niteliğinden uzaklaşarak tüketim metaları arasında yerini alması ve bunun artık toplum tarafından da kanıksanır olması yeni bir olgudur. Sanatın özerkliği kapitalizmin gelişmesiyle ve sanat yapıtlarının diğer metalar gibi piyasa koşullarında bir meta niteliği kazanmasıyla mümkün olmuştur. Kapitalizm öncesi dönemlerde sanatçıların sanat üretebilmesi bazı toplumsal kesimlerin doğrudan ekonomik desteğine bağlıyken ve toplumun belli bir kesiminin sanata ulaşma olasılığı dahi yokken, kapitalist toplumlarda bu bağımlılık ilişkisi piyasa dolayımıyla gerçekleşmektedir. Sanatın ve sanatçının özerkliğinden söz edilmektedir.¹³⁰

Kapitalist sistemle birlikte sanatın egemen güçlere tanınmış bir ayrıcalık olmaktan çıkarılması ve toplumun her kesimi tarafından ulaşılabilir olması önemlidir. Ancak, bu durum, sanat ürünlerine ulaşmanın ve sanatsal etkinliklere katılmanın toplumun her kesiminin eşit bir şekilde yararlanabildiği anlamına da gelmemektedir. Hala, kapitalist sistemin ekonomik kurallarının hüküm sürdüğü ve sanat ürünlerine ulaşmanın ekonomik ve toplumsal ilişkilere tabi olduğu unutulmamalıdır. Yani, kapitalist sistemle birlikte sanat, en azından teorik olarak, bir sınıfa tanınmış ayrıcalık olmaktan çıkarılmış ve tüm toplumsal kesimler için, yine teorik olarak, ulaşılabilir ve özerk hale getirilmiştir.

Adorno, sanat ve toplumu mutlak bir sentez peşinde olmayan ve özdeşlik amacı gütmeyen türden bir diyalektiğin, yani negatif diyalektiğin, iki zıt kutbu olarak görmektedir. Sanat verili gerçekliğe ve kapitalist sistemin dayatmalarına teslim olmamakta; hep mevcut duruma bir alternatif olabileceği düşünüyorsa kurma potansiyelini barındırmaktadır. Öte yandan, kültür endüstrisinin etkilerine de maruz kalarak sistemin denetleyen, belirleyen, kuşatan gücünü de gözler önünde sermektedir.

---

¹³⁰ Dellaloğlu, "Bir Giriş: Adorno Yüz Yaşında", *Cogito*, S. 36, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s. 25.

Adorno için kültür endüstrisinin şekillendirdiği toplum karamsar bir tablo oluştururken, sanat, içinde barındırdığı “*alternatif bir toplumsal düzenin düşünüşü*” kurabilme niteliği ile umudu temsil edebilmektedir.¹³¹

Kültür endüstrisi toplumunun karamsarlığı, sanatın ise umudu temsil ettiği bu diyalektik ilişkide tarafsız olmayan Adorno, sanatın tarafını tutmaktadır. İradesiyle sanatın, yani taşıdığı umudun, yanında olan Adorno, toplumun karamsarlık yaratan gücünün büyüklüğünü hatta yenilmezliğini de her zaman göz önünde bulundurmaktadır. Adorno’nun sanatta gördüğü umudun temel nedeni, sanatın genel içinde sınırlı da olsa belli bir özerk alan yaratacağına dair duyduğu inançtır. Sanat insanların ütopyalarını, umutlarını, düşlerini canlı ve umutlu tutabilecekleri bir alan sunabilmektedir. Kültür endüstrisi egemenliğinin soyut bir alan olarak sanat üzerindeki etkisi somut alanlara göre daha sınırlıdır. Yani, sanatın kapladığı ve etkisi altında bulundurduğu alan kültür endüstrisi egemenliğinin en zor ulaştığı ve etki alanının en zayıf olduğu; dolayısıyla da kültür endüstrisi egemenliğini bertaraf edecek olan gücün ve umudun yeşereceği en güçlü alandır. Adorno için sanat bu özelliğinden dolayı önemlidir; sadece sanat olduğu için değil.¹³²

Sanat, yalnızca mevcut toplumsal eğilimlerin dışavurumu ve yansıması değildir. Gerçek sanat insanların mevcut toplumun ötesinde alternatif bir toplumsal düzen için duyduğu özlemleri de içinde barındırmaktadır. Sanat, insanların egemen kapitalist toplumsal düzeninin dışında alternatiflerin var olduğuna dair inanç taşımalarına olanak tanımaktadır. Hatta, Adorno’ya göre, bu inançlarını ve özlemlerini taşıyabilecekleri son sığınaktır. Sanatın kapitalist toplumlardaki özerk konumu, sanata mevcut toplumsal düzene yönelik hem içkin hem de aşkın eleştiri yapabilme olanağı sağlamaktadır. Sanat, kültür endüstrisi toplumun içinde varlığını sürdürdüğü için toplumu ve sistemi içeriden gözlemleyebilmekte ve içkin eleştiri yapabilmektedir. Öte yandan, içinde barındırdığı alternatif düşleri ile aşkın eleştiri olanağını hayata geçirebilmektedir.¹³³

---

¹³¹ Dellaloğlu, A.g.m, s. 28.

¹³² Dellaloğlu, A.g.m., s. 28-29.

¹³³ Jay, **Diyalektik İmgelem**, Çev. Ünsal Oskay, Ara Yayıncılık, İstanbul 1989, s. 259.

Adorno'ya göre, özerk olması ve toplumsal olması sanatın vazgeçilmez iki niteliğidir. Sanatın toplumsallığı ve özerkliği birbirlerine karşıt gibi görünse de, Adorno bu iki niteliğin ancak ve ancak birlikte var olabileceklerini savunmakta, sanatın bu iki temel özelliğini birlikte vurgulamayan yaklaşımlara karşı çıkmaktadır. Adorno, sanatın toplumsallığını geri plana iten modernizm içindeki bazı avant-garde eğilimleri eleştirirken sanatın özerkliğini göz ardı eden sosyalist gerçekçilikle, genel olarak geleneksel Marksizm'le hesaplaşmıştır.¹³⁴

Buna göre, sanat özerk alanını koruyup sanatçılar sanatsal faaliyetlerini özgürce ortaya koyarken toplumla olan bağlarını yitirmemeli; yaşadıkları çağın ve toplumun gerçeklerinden kopmamalıdır. Aynı şekilde, toplumsal olma iddiası ile hareket ederken sanat, özerk ve bağımsız duruşundan da ödün vermemelidir. Adorno'ya göre, toplumsallık ve özerklik sanatın üzerine basması gereken ve yan yana etkileşim içinde sanatı besleyen iki öğedir.

O zaman, Adorno'nun eleştirdiği kültür endüstrisi kuşatmasını kıracak potansiyeli taşıyan sanat bu misyonu nasıl gerçekleştirecektir? Sanatın egemen kültür alanında hareket ettiğini fakat prensip olarak eylem alanından uzak durduğunu ileri süren Adorno, sanatın içinde taşıdığı potansiyel yoluyla değişimin kapılarını açacağına inanmaktadır. Adorno'nun sanata atfettiği bu "kurtarıcılık" misyonu, Marksizm'in öngördüğü devrimci öznenen ya da diğer etken kurtuluş öznelerinden farklıdır. Çünkü, egemen kapitalist kültür içerisinde yeşeren sanat protestocu özelliğiyle var olan düzeni eleştirmektedir. Fakat herhangi bir eylemde bulunma gibi bir özelliği yoktur. Sanat, bu anlamıyla, mevcut egemen sistemin içinde doğru değerlere sahip bir örnektir, rehberdir fakat devrimci özne değildir. Adorno'ya göre, sanat, değiştirici bir özne, bir güç olarak değil; varoluşundaki muhalif özelliği ile örnek olarak kültür endüstrisini alt edecektir.

---

¹³⁴ Dellaloğlu, A.g.m., s. 30.

Adorno, Auschwitz'i* aklın araçsallaştırılmasının, kültür endüstrisinin yarattığı baskı ve tahakkümün vardığı en yüksek nokta olarak değerlendirmektedir. Auschwitz'ten sonra insanlık tarihinin ilerleme yönünde bir çizgi izleyemeyeceği yönünde bir karamsarlık duygusuna kapılan Adorno, yine de insanlığın kurtarılması gerektiğini savunmakta ve bunun yüksek sanat ile gerçekleştirilebileceğini önermektedir. Egemen kapitalist toplumda siyasal, kültürel ve ekonomik olarak bir tıkanmışlık yaşanmaktadır. Kültür endüstrisinin yaşanan düzenin değişmesine olanak verecek, Marksizm'in öngördüğü gibi, bir devrimci özne yaratamayacağını savunan Adorno'ya göre yegane kurtuluş yolu sanattan geçmektedir.

Sanat kendisini üreten koşulların eleştirisini yaparsa bir tutarlılık kazanacaktır.¹³⁵ Adorno'ya göre, sanatın olumsuzlayıcı işlevi üretim, kar ya da siyasal eylem için duyulan işlevsel ve dolaysız talepleri olumsuzlayarak bireyleri mevcut egemen sistemin baskı yaratan unsurlarından kurtulmaları gerektiği yönünde aydınlatmaktadır.

Ancak, sanat yapıtlarının kapitalist sistemin bireyleri tarafından algılanması konusunda da Adorno'ya göre bir zorluk vardır. Buna göre, sanatın kurtarıcı niteliği bireyler tarafından kolaylıkla fark edilememektedir; çünkü kültür endüstrisinin yeniden üreten mekanizmaları haline gelen bireylerde duyumsama, algılama ve farkındalık gibi nitelikler de yozlaşmaya başlamıştır. Buna rağmen, Adorno'ya göre modern sanat bu çıkışı sağlamak için bir alan yaratabilecektir.¹³⁶

J. M. Bernstein, Adorno'nun "Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi" adlı kitabına yazmış olduğu önsözde, Adorno'nun asıl derdinin sanatın geleceği ile ilgili olmadığını ifade etmiştir. Adorno, akli amaçlar, sağlam bir bireysellik anlayışı ve

---

* Auschwitz, Nazi Almanya'sı tarafından 2. Dünya Savaşı sırasında Polonya'da kurulmuş olan en büyük toplama, zorunlu çalışma ve imha kampına verilen addır. 1 milyonu Yahudi olmak üzere 1,1 milyon insanın Auschwitz Kampı'nda öldürüldüğü tahmin edilmektedir. Auschwitz ismi, soykırım sürecinde kurban olanların ve dolayısıyla 2. Dünya Savaşı'ndaki Nazi dehşetinin sembolü olmuştur. Bu kamplarda, Yahudi, Roman, homoseksüeller gibi Nazilerin düşman ilan ettikleri gruplar başta olmak üzere 6 milyon kişinin öldüğü belirtilmektedir.

¹³⁵ Zeytinoğlu, "Theodor Adorno'nun Sanat Tanımı ve Protesto", *Cogito*, S. 36, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s. 252.

¹³⁶ Dellaloğlu, *A.g.m.*, s. 30

hakiki mutluluk gibi aydınlanmış aklın en çok tehdit ettiği unsurları kurtarmak saikıyla hareket etmiş ve çıkış yolu olarak sanatı işaret etmiştir.¹³⁷

---

¹³⁷ Adorno, **Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi**, Çev. Nihat Ülner, Mustafa Tüzel, Elçin Gen, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s. 36

3. KÜLTÜR ENDÜSTRİSİNİN KARŞILAŞTIRMALI DEĞERLENDİRMESİ

3.1. Marksizm'in Kültür Kavrayışı ve Kültür Endüstrisi ile ilişkisi

Marksizm'in metodolojisine ve ekonomi politik eleştirilerinde merkeze aldığı temel kavram "sınıf"tır. Toplum içindeki sosyal ve ekonomik durumları tanımlayan sınıflar arasında çelişki vardır. Sınıflar ve diğer toplumsal gruplar arasındaki ilişkinin doğası tarih boyunca çeşitli incelemelere konu olmuş; bu konuda farklı politikalar ortaya konmuştur. Marksizm'e göre, sınıfların ekonomik ve politik değerlendirmelerde merkezi bir rol oynamasının nedeni toplumsal yaşamın ve gelişimin de temeli olan emek ve üretim ilişkileridir.¹³⁸

Toplumun yapısını belirleyen temel unsur ise üretim ilişkileridir. İnsanların üretim yaparken girdikleri toplumsal ilişkiler, maddi üretim araçlarının ve üretim güçlerinin değişmesine uygun olarak değişmekte ve gelişmektedir. Farklı üretim ilişkileri temelinde şekillenen ilkel komünal toplum, köleci toplum, feodal toplum ve kapitalist toplum insanlık tarihinin farklı aşamalarının birer örneğidir. Toplumun değişmesinin temelinde üretim biçiminin ve üretim ilişkilerinin değişimi yatmaktadır.

Marx'a göre, şekli ne olursa olsun, toplum insanların karşılıklı etkinliklerinin bir ürünüdür. İnsanlar ticaret ve tüketim biçimlerinin hakim olduğu toplumlar içinde var olurlar. Belli bir üretim, ticaret ve tüketim gelişme devresi toplumsal alt yapıyı oluştururken, beraberinde aile, düzen, sınıflar, gibi üst yapı kurumlarını kapsayan sivil toplumu getirir. Sivil toplumlar ise bütünüyle düşünüldüğünde siyasal devleti yaratır. Toplum insanlardan oluşan bir topluluk değil, insanların birbirleriyle ilişkilerinin toplamıdır.¹³⁹

---

¹³⁸ Wayne, **Marxism and Media Studies**, Pluto Press, Sterling 2003, s. 6.

¹³⁹ Erdoğan, "Karl Marx: İnsan, Toplum, İletişim", **İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi**, S. 25, Ankara 2007, s. 199.

Marx'a göre, temel olarak, alt yapı ve üst yapı olmak üzere iki bölümden oluşan toplumda, alt yapı, toplumda üretim güçlerini, biçimlerini ve ilişkilerini içeren dinamik ekonomik yapıdır. Üst yapı ise alt yapının oluşturduğu ve bu alt yapıyı tutmak, geliştirmek ve değiştirmek için karşılık veren örgütlenmeler, düşünceler, ideolojiler ve ilişkilerdir. Alt yapının sürekli olarak üst yapıyı kendine tamamen uyduracak şekilde kesinlikle saptadığı, dolayısıyla üst yapının sadece bağımlı değişken olduğu fikrini Marx ve Engels kabul etmemişlerdir. Marx ve Engels'in birlikte yazdıkları "Alman İdeolojisi"nde ve Engels'in mektuplarında buna açık örnekler vardır. İnsanlar ne içinde buldukları koşulların esiridirler ne de bu koşullardan bağımsız olarak kendi tarihlerini yapmaktadırlar. İnsanlar yaşadıkları koşullarda oluşturdukları düşüncelerle bu koşulları değiştirmek için bu koşullara karşılık vermektedirler.¹⁴⁰

Bir toplumun varlığı ve toplumdaki maddi hayat şartları ne ise, o toplumun düşünceleri, teorileri, siyasi görüşleri ve siyasi kurumları da ona göre oluşmakta ve şekillenmektedir. Ekonomik temelin doğrudan doğruya veya dolaylı olarak belirlediği üst yapı, ekonomik etmenlerin meydana getirdiği pasif bir sonuçtan ibaret değildir. Tersine, üst yapı da karşılık olarak sosyal evrimi hızlandırmakta ya da değiştirmektedir. Üst yapı bu yolla alt yapıya aktif bir etkide bulunmaktadır.¹⁴¹

Marx'a göre toplumun ekonomik temeli, insanların kendi aralarında mal üretimi açısından meydana getirdikleri ilişkiler üzerine kurulmuştur. Politik ve hukuki düzen, dinsel ve filozofik kavramlar, ahlak, gelenek, kültür, sanat, kısacası toplum bilinci adına ne varsa, bu temel üzerinde karmaşık bir üst yapı meydana getirmektedir. Ekonomik temelde, yani üretim ilişkilerinde bir değişiklik olduğu zaman, üst yapılardan meydana gelen büyük yığın da er geç alt üst olması kaçınılmazdır.¹⁴²

Alt yapının üst yapı üzerinde belirleyici bir gücü olduğu açıktır. Fakat, alt yapıdan kastedilenin yalnızca toplumun ekonomik yapısının niteliği değildir. Kastedilen bu

---

¹⁴⁰ Erdoğan, Alemdar, **A.g.e.**, s. 175-176.

¹⁴¹ Başar, **Sosyalizm Sözlüğü**, Toplum Yayınevi, Ankara 1965, s. 7.

¹⁴² Marx, **Ekonomi Politığın Eleştirisine Katkı**, Çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara 1993, s. 23.

ekonomik yapının beraberinde getirdiği sınıfsal çelişkiler ve yarattığı mücadele alanıdır.

Marx, “Ekonomi Politığın Eleştirisine Katkı” adlı kitabının önsözünde insan ve toplum arasındaki ilişkiye değinmiştir. Buna göre, insanlar kaçınılmaz olarak ve kendi iradelerinden bağımsız olarak toplumsal üretimde görev almakta, toplumların maddi üretim güçlerinin gelişme seviyesine uygun olarak üretim ilişkilerine girmektedirler. Bu üretim ilişkilerinin tümü toplumun ekonomik yapısını, belirli toplumsal bilinç şekillerine tekabül eden bir yasal ve siyasal üst yapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturmaktadır. Maddi hayatın üretim tarzı genel olarak toplumsal, siyasal ve entelektüel yaşamı koşullandırmaktadır. Marx’a göre, insanların varlıklarını belirleyen şey bilinçleri değildir, tersine, toplumsal varlıkları yani toplumsal yaşam biçimleri bilinçlerini belirlemektedir.¹⁴³

Kişilerin toplum içindeki konumu ise toplumsal ilişkiler tarafından belirlenmektedir. İnsanların toplum içinde edindikleri konular, -işçi, işveren, köylü, kapitalist, bakkal, hırsız, zengin, fakir, ev sahibi, kiracı vs- sadece o toplum içindeki ilişkiler göz önünde bulundurulduğunda anlam kazanmaktadır. Toplumdaki belli ilişkiler sonucu ortaya çıkan bu kimlikler toplumsal biçimin değişmesiyle birlikte değişmektedir.

Marksizm’in kültür anlayışına bakıldığında, kültürün tek başına bir değer olarak ele alınmadığı, diğer üst yapı kurumları gibi bütünsel bir politik değerlendirmenin bir parçası olduğu görülmektedir. Kültür de diğer üst yapı kurumları gibi ekonomik alt yapı ile aktif bir etkileşim içinde olduğu ve ekonomik alt yapıda sürmekte olan mücadelelerle yakından ilintili olduğu görülmektedir.

Marksizm’in temel önermelerinden, ekonomik temelin, yani alt yapının, kültürel, sosyal, sanatsal vb alanları, yani üst yapıyı belirlediği görüşüne katılan Frankfurt Okulu üyeleri, Marx’ın vurgu yaptığı ekonomik alt yapının belirleyiciliğinden ziyade

---

¹⁴³ Marx, **A.g.e.**, s. 23.

üst yapıyı incelemişlerdir. Kültürel üretimi bir endüstri olarak görüp, burjuva sınıfının ekonomik hırs ve karlarını artırmalarının bir yolu olduğunu savunmuşlardır. Çubuğu alt yapıdan ziyade üst yapıya büken Enstitü üyelerinden Herbert Marcuse, kitle kültürüne karşı savaşın, ancak onun toplumsal adaletsizliğin devamıyla bağlantısının gösterilmesiyle oluşabileceğini ifade ederek Marksizm'in öngördüğü alt yapı-üst yapı etkileşiminden kopmadıklarını göstermektedir.

Sanat ve estetik üzerine Marx ve Engels'in herhangi bir eseri bulunmamaktadır. Ancak kuramları içinde, sanatı ekonomik yapıya bağlamakla Marksist estetiğin temel ilkesini de oluşturmuşlardır. Marksist kurama göre sanat bir üst yapı kurumu ve bir bilinçlilik biçimidir. Bir bilinçlilik biçimi olarak, aynı zamanda kendine özgü bir bilgiyi de tanımlamaktadır. Bundan başka Marx'ın ve Engels'in, başka eserleri içinde ya da mektuplarında edebiyat ve sanat ile ilgili olarak söyledikleri sözler (ve daha sonra Lenin'in eserlerindeki ilaveleri) bugün hâlâ Marksist estetikçilerin dayandırdıkları temel ilkeleri oluşturmaktadır.

İnsanlar, şimdiye kadar, kendileri hakkında, ne oldukları ya da ne olmaları gerektiği hakkında her zaman yanlış fikirlere sahip olmuşlardır. Sahip oldukları ilişkileri, Tanrı hakkındaki, normal insan hakkındaki vb. tasarımlarına uygun olarak düzenlemişlerdir. Kendi beyinlerinin ürünleri, onları yaratan beynin üstüne çıkmıştır. Yaratıcılar, kendi yarattıkları şeyler önünde secdeye varmışlardır. Öyleyse onları, boyundurluğu altında ezildikleri kuruntulardan, fikirlerden, dogmalardan, hayalî yaratıklardan kurtaralım. Fikirlerin egemenliğine karşı başkaldıralım. Biri, insanlara bu yanılsamaları değiştirip, yerine insanın özüne uygun düşen düşünceler koymayı öğretelim diyor, bir başkası, bu yanılsamalara karşı eleştireci bir tutum almayı öğretelim onlara diyor, bir üçüncüsü ise, bunları kafalarından çıkarıp atmalarını öğretelim diyor ve –bugünkü gerçekliğin böyle çökeceğini iddia ediyor.¹⁴⁴

Marx, insan yaratılarının insanın özgürlüğünü ve özgür düşüncesini ele geçirdiğini ifade etmektedir. “*Fikirlerin egemenliğine başkaldıralım*” diyerek, temel meselenin üst yapı kurumlarının mutlak bağlı oldukları üretim araçları ilişkilerine gönderme yapmaktadır. Dolayısıyla, Marksizm'e göre Adorno'da olduğu gibi özerk ve bağımsız bir kültür tanımının eksikli hatta yanlış sonuçlar doğurduğu görülmektedir.

---

¹⁴⁴ Marx, Engels, **Alman İdeolojisi (Feuerbach)**, Çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara 1999, s. 31-32.

Adorno'ya göre, kapitalist üretim ilişkilerinde içinde üretim güçlerinin özgür bir topluma götüreceği yolundaki Marksist inanç bir yanılsamaydı. Ona göre, sermaye böylesine dolaysız, özgürleştirici kuvvetlere ya da unsurlara sahip değildir ve kapitalist gelişmenin, altta yatan ya da örtük eğilimi bile özgürlüğe değil daha fazla bütünleşmeye ve tahakküme yöneliktir.¹⁴⁵

Marx, "Alman İdeolojisi" adlı eserinin Feuerbach Üzerine Tezler bölümünde filozofların şimdiye kadar dünyayı yorumladıklarını, asıl işin dünyayı değiştirebilmek olduğunu ifade ederek teori-pratik birliğine özel önem atfetmiştir.¹⁴⁶ Frankfurt Okulu üyeleri de bu teori-pratik bağına önem vermişlerdir. Ancak, yaşadıkları çağın karamsar tablosu, onları teoriye daha fazla ağırlık vermeye itmiştir. Bu nedenle dünyayı yeni baştan ele almak ve yorumlamak gerektiğini düşünmüşlerdir. Tarihsel gelişmelerin öngörüldüğü gibi başarıyla sonuçlanmaması, tam tersine 2. Dünya Savaşı, atom bombasının kullanımı ve Yahudi Soykırımı gibi felaketler tarihsel gelişmelerin başarısızlığına işaret etmektedir. Bu nedenle, dünyanın yeniden yorumlanması ve buna uygun yeni bir teorik algı oluşturulması gerekmektedir.

Phil Slater 1930'ların ve 1940'ların başlarının Frankfurt Okulu'nun tarihsel materyalizmin yorumlanmasına ve bütünlük kazanmasına ciddi bir katkıda bulunduğunu kabul etmektedir. Ancak, Slater, aynı zamanda Frankfurt Okulu'nun Marksist düşünce için merkezi bir önemi olan pratik ile ilişki kurmayı başaramadığını da ileri sürmektedir.¹⁴⁷

Frankfurt Okulu'nun genel bir eğilimi olarak, Adorno ve Horkheimer da Marksizm'in öngördüğü üzere teori-pratik birliğini kurma mücadelesi vermiştir. Ancak, bu birliğin kurulabilmesi yönünde Frankfurt Okulu çubuğu teoriden yana bükülmüştür. Adorno, eylem alanında ortaya konanların insani bir dünya yaratacağı yerde barbarca bir yaşam yarattığı için dünyayı yeni baştan ele almak ve

---

¹⁴⁵ Adorno, A.g.e., s. 12.

¹⁴⁶ Marx, Engels, A.g.e., s. 28.

¹⁴⁷ Slater, A.g.e., s. 10.

yorumlamak gerektiğini savunmuştur. Bunun için de, tüm değerlendirmeler ve eleştiriler ışığında amaca uygun yeni bir teori inşa etmek üzere çalışmışlardır.

Ancak, bakıldığında, Frankfurt Okulu üyelerinin hedefledikleri bu teori-pratik birliğini kurmada başarılı olmadıklarını görmekteyiz. Bunun nedeni ise, onların yeniden kurmuş oldukları teorileri pratik alana taşıyabilecek tarihsel bir özne yakalayamamış olmalarıdır. Bunu başarabileceğine inandıkları ve güvendikleri bir öznenin var olmayışı, kendilerini teoriye daha da adanmalarına neden olmuştur. Zaten Marksizm'in revizyonu meselesinde felsefeye duyulan gereksinimin Enstitü'nün yönelimini belirleyen temel unsur olduğu hatırlanmalıdır.

Adorno'nun kültür endüstrisi kavramı tam da bu noktada devreye girmektedir. Sermaye sistemini alaşağı edecek gücü üzerlerindeki tahakküm nedeniyle bulamayan ve özgürleştirici niteliklerinin üstü sürekli sistem tarafından örtülen üretici güçlerin yani bireylerin en fazla maruz kaldıkları etki kültür endüstrisidir. Adorno'ya göre, sisteme karşı gelebilmenin tek yolu öncelikle tahakkümü altında ezildikleri kültür endüstrisinin farkına varmak ve daha sonra ilk olarak mücadeleye buradan başlamaktır.

Adorno ve Horkheimer, Marksizm'in ekonomik mücadelelerin toplumsal yapıyı belirlediği ve bunların sürekli bir etkileşim içinde olduğu anlayışını da eleştirmişlerdir. Marx, alt yapı olarak bilinen ekonominin, kültürü de içine alan ve siyaset, aile, yargı ve gibi kurumları kapsayan üst yapıyı belirlediğini ileri sürmektedir. Frankfurt Okulu üyeleri, bu noktada, kültürü de kapsamı dahiline alan üst yapının ekonomi tarafından belirlendiği fikrine itiraz etmektedir. Kültür endüstrisi kavramını bu eleştiri noktasından hareketle dile getiren Adorno ve Horkheimer, ekonominin kültürü ve toplumu belirleyici özelliğinin yeterli olmadığını ileri sürmüştür. Kültür endüstrisi, varlığını oluşturan koşullar ve sistem dikkate alındığında, Marksizm'in eleştiri tahtasında yer alan kapitalist sistemden ve sistemin motoru olan ekonomik modelden bağımsız değildir. Hatta, her ne kadar toplumdaki her sınıftan, tüm bireyler tarafından yeniden ve yeniden üretilen bir sistem olarak tanımlansa da, meselenin özüne bakıldığında, bireyleri bu yeniden üretim sistemine

dahil edenin özgür iradeleri olmadığı yine sistemin ideolojik üretim biçimi olduğu görülmektedir.

Adorno'ya göre Batı rasyonalizminin gerçekleşmesini sosyalizm değil faşizm temsil etmektedir. Çünkü aklın bütünleştirme ve birleştirme yoluyla tahakküm kurmasını devam ettirmektedir. Faşizmin burada gerçekleştirdiği bütünleştirme negatiftir. Adorno hiçbir zaman kültür endüstrisini faşizmin siyasi zaferiyle özdeşleştirmese de açıktan ya da dolaylı olarak şuna işaret etmektedir: *“Faşizmin siyasi yoldan gerçekleştirdiği baskıcı birleştirmenin liberal demokratik devletlerdeki muadili, kültür endüstrisinin toplumu etkili biçimde bütünleştirmesidir.”*¹⁴⁸

Adorno ve Horkheimer'ın -diğer Enstitü üyelerinin de paylaştığı üzere- kültür endüstrisi eleştirilerinin odağında yeni ve başka bir yaşama duyulan umudun giderek olumsuzlayıcı bir kültür niteliği kazanan bugünkü egemen kültür tarafından yıpratıldığı ve zayıflatıldığı tespiti yer almaktadır.¹⁴⁹

Bu tespit çözüm konusunda karamsar bir yaklaşımın benimsemelerine yol açmıştır. Kapitalist toplumun yasaları bireyleri uyum sağlamaya zorlamakta ve manipüle etmektedir. Bu durumda, Marksizm'in kitlelere atfettiği devrimci özne misyonu da yok olmaktadır. Adorno, eleştirisini bir adım daha öteye götürerek, devrimci öznenin yok oluşu ile birlikte, özgürleşme potansiyelinin yok oluşunu, kitle iletişim araçlarının yönlendirici fonksiyonu ve toplumun kültürel üst yapı aracılığıyla tahakküm altına alınışı ile birleştirmektedir.

Adorno, kültür endüstrisinin şeyleşmiş bir kültür yarattığını her zaman merkeze koymaktadır. Toplumdan bağımsız düşünülemez bu kültür bağımsız aracı kurumları ortadan kaldırmakta ve bunun yerine kolektif egemen zihniyeti ikame etmektedir. Yeni yüzyılın egemen toplumsallık biçimi bilgisiz, düşünmeyen ve sorgulamayan kitle toplumdur. Kitle toplumu, adında her ne kadar toplum sözü geçse de bireylerin gitgide yalnızlaştığı, atomize olduğu bir yığınlar toplamıdır. Kitle

---

¹⁴⁸ Adorno, A.g.e., s. 13.

¹⁴⁹ Jay, A.g.e., s. 260.

toplumunda bireyler atomize hale geldikçe tahakküm altına alınmaları ve kontrol edilmeleri kolaylaşmaktadır.

Bireyler atomize oldukça ve aralarındaki bağlar zayıfladıkça bunların yerine sistem tarafından ikame edilen iletişim biçimleri kendilerine empoze edilmektedir. Atomize edilen bireyler, daha bağımsız, daha özerk ve daha özgür oldukları yanılgısına düşmektedirler. Diğer bireyler ile aralarında kurulan yapay ilişkiler ve bağlar sayesinde ise topluma aidiyet duymaktadırlar.

Adorno ve Horkheimer diğer Frankfurt Okulu üyeleri gibi kapitalizm eleştirisi konusunda bazı temel ortak görüşlere sahiptir:

- İlk olarak, Frankfurt Okulu üyeleri kapitalist sistemin egemen olduğu bir toplumda yaşadıkları gerçeğinden yola çıkmışlardır. Kapitalist toplum değişim değerlerinin alışverişini temel alan bir meta toplumdur. Ürünler, insanların isteklerini ve ihtiyaçlarını karşılamak için değil, kar sağlamak için üretilmektedir.
- Ürünlerin meta karakteri sadece değişimleriyle değil, soyut düzeyde değişimleriyle de belirlenmektedir. Buna göre, soyut emek, zamana dayanan değişim, üretim sürecinin öznel yanını etkilediği gibi nesnel yanını da etkilemektedir.
- Kapitalist toplumun biraradalığını sağlayan toplumsal ilişkiler, onun fetişleşmesine ve şeyleşmesine yol açmaktadır. İnsan emeğinin ürünleri, bağımsız, ayrı yaşamları olan, doğal değerler olarak kabul edilmektedir. İnsanlar metaların değişiminden, dağıtımından ve tüketiminden kaynaklanan toplumsal ilişkiler biçimini yalnız bir şekilde anlayamamaktadır. Metalara yüklenen özel anlamlar sayesinde metalar fetişleştirilmekte ve böylece insanlara bir maske ile sunulmaktadır.
- Kapitalist sistem uyumlu bir toplumsal yapıya sahip değildir. Egemen üretim ilişkileri hem metaların üretimi aşamasında hem de insanlara sunulan maskeleyme sürecinde çelişkiler barındırmaktadır. Üretimi gerçekleştiren işçi sınıfının üretim araçlarından kopması başlı başına temel bir çelişkidir. Bu çelişkiler bütünü sadece ekonomik alanda yaşanmamakta, kültürel alanda da boy göstermektedir. Toplumsal olarak üretilmiş yanılsamalar, yani ideoloji, ve verili durum arasındaki çelişki de krizlere neden olmaktadır.
- Sermayenin yoğunluklu sanayilere doğru var olan genel eğilim, sermayenin yoğunlaşmasına neden olmakta ve serbest ekonomik pazar yerini zamanla tekelleşmiş kitlesel üretime bırakmaktadır.
- Sermayenin organik bileşimindeki yükselme, zaten istikrarsız olan sermaye birikim sürecini olumsuz etkilemektedir. Bu süreci sürdürebilmek için, egemen sınıflar emperyalist genişleme ve hatta savaşların dahil olduğu her türlü yolu denemektedirler.¹⁵⁰

---

¹⁵⁰ Held, **Introduction to Critical Theory: Horkheimer to Habermas**, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1984, s. 41-42.

Adorno ve Horkheimer, yukarıda bahsedilen Frankfurt Okulu'nun kapitalizme dair görüşlerine katılmakla birlikte yaşadıkları dönemdeki kapitalist sistemin Marx'ın kapitalizminden farklı olduğu tespitinde bulunmuştur. "Kapital"deki ekonomi politik eleştirilerinin tümünü reddetmemişler; fakat günümüz kapitalizmin çözümlenmesinde ekonomi politiğin yeterli olmadığını öne sürmüşlerdir. Buradan hareketle Marx'ın tarif ettiği kapitalizm ile (liberal kapitalizm) günümüz kapitalist sistemi (geç kapitalizm) arasında bir farklılık olduğunu dile getirmişlerdir. Bu farklılık günümüz geç kapitalist sisteminde ekonominin belirleyiciliği ve ağırlığını eskisine göre azaltmıştır ve ortaya çıkan boşluk kültür ve ideoloji tarafından doldurulmaktadır.

Marksizm sınıfsal karşıtlıklarının ve krizlerin çöküşe, ardından da devrimci bir dönüşüme yol açacağını öngörmektedir. Adorno ise krizin ve sınıf çelişkilerinin etkilerinin kontrol altına alınabilir olduğunu ileri sürmüştür. Bunda liberal kapitalizm döneminde sınıfların bir birlik bütünlüğe sahip olurken, geç kapitalizm döneminde böyle bir birlikten söz edilememesinin payı vardır. Toplumsal iş bölümünde meydana gelen değişiklikler, sınıfların farklılaşması ve ekonomik sistemin karmaşıklaşması sonucunda erken kapitalizm dönemindeki gibi sınırları daha net çizilebilen sınıf kavramından söz edilememektedir. Adorno ve Horkheimer'in kültür endüstrisi tanımlaması tam da bu noktaya denk düşmektedir. Artık, kültür endüstrisinin hegemonyası toplumun ekonomik ve kültürel tüm boyutlarına bir şekilde etki etmekte ve bireyleri tahakküm altına almaktadır. Hatta, tahakküm altına alınan bireyler birer araç haline getirilerek sisteme entegre edilmektedir. Toplumsal ilişkiler daha az anlaşılır hale gelirken, çelişkiler temel sorunlar üzerine değil marjinal konular üzerine odaklanmaktadır. Sonuç olarak, genel tikeli kapitalist sistem de bireyleri kuşatmıştır.¹⁵¹ Bu kuşatmanın analizinde, Adorno ve Horkheimer'in çubuğu ekonomiden ziyade kültür endüstrisine bükmeleri geleneksel Marksizm'den farklılaştıkları en temel noktalardan biridir.

---

¹⁵¹ Held, A.g.e., s. 71.

Horkheimer'a göre kar ve gelişmeye şartlanmış bugünkü üretim süreci insana değil kendine hizmet etmektedir. Marx ve Engels'in öğretisi bugünü anlamak için hala gerekli fakat yeterli değildir. Büyük boyutlu teknolojinin gelişmesi, ticaretin artması, iletişim araçlarındaki gelişme, hızlı nüfus artışı, uluslararası politik düzen, tüm bunlar bir merkezi örgütlenmenin gelişmesine neden olmuştur. Genel eğilim, ussallaşmış, otomatikleşmiş, bütünsel olarak yönetilen bir dünyaya doğrudur.¹⁵²

3.2. Kültür Endüstrisine Çağdaş Bir Yaklaşım: Birmingham Çağdaş Kültürel Çalışmalar Merkezi

20. yüzyılın çağdaş kültürel çalışmalar alanındaki etkili yaklaşımlardan biri İngiltere merkezli, Birmingham Çağdaş Kültürel Çalışmalar Merkezi'nin kültür anlayışıdır. Çalışmada bundan sonra *Birmingham Okulu* olarak bahsedilecek olan Birmingham Çağdaş Kültürel Çalışmalar Merkezi, 1964 yılında Richard Hoggart'ın yöneticiliğinde kurulmuştur. Birmingham Okulu, 1968-1979 yılları arasında Stuart Hall'un yöneticilik görevini üstlenmesiyle 1970'li yıllarda daha bilinir hale gelmiştir. 1980'li yılların başlarına kadar Birmingham Okulu bünyesinde çeşitli araştırmalar yapılmış, Britanya kültürel çalışmaları için temel metinler yayınlanmıştır. Fakat, önemli kuramsal modellerin ortaya konduğu ve araştırmaların yapıldığı bu dönemin ardından, 1990'lı yıllardan itibaren, Birmingham Okulu'nun önde gelen temsilcileri başka görevlerle kariyerlerine devam ettikleri için enerji kaybı yaşanmış ve Okul'un etkinliği de giderek azalmıştır.¹⁵³

Birmingham Okulu'nun temel düşüncesi Raymond Williams'ın, Richard Hoggart'ın ve Edward P. Thompson'ın yapıtlarında görülmektedir. Stuart Hall, David Morley ve Dick Hebdige ise ekolün takipçileri olarak kabul edilmektedir. Tüm bu araştırmacıların ortak noktası toplumların içindeki muhalefet olanaklarına vurgu

---

¹⁵² Held, A.g.e., s. 72.

¹⁵³ Smith, **Kültürel Kuram**, Çev. Selime Güzelsarı, İbrahim Gündoğdu, Babil Yayınları, İstanbul 2007, s. 212-213

yapmaları ve topluma karşı bütüncül ve muhafazakar yaklaşımlara mesafeli yaklaşımlarıdır.¹⁵⁴

Birmingham Okulu, bir toplumsal teori olarak Marksizm'in İngiliz toplumunun toplumsal ve ekonomik koşullarında bir değişiklik üretmek için uygun bir kuram olduğu varsayımını kabul eden siyasal bir söylemin yarattığı ve ayakta tuttuğu bir düşünsel iklimden doğmuştur. Birmingham Okulu'nun çalışmaları Batı Avrupa Marksizmi, Fransız yapısalcılığı ve özellikle Althusser'in çalışmalarıyla şekillenmiştir. Okul, ekonomik ve siyasal iktidarın dağılımı ve medyanın rolü de dahil olmak üzere İngiliz toplumunun sorunlarına verilebilecek alternatif siyasal yanıtların düşünsel kaynaklarını geliştirmek adına çalışmalarını sürdürmektedir.¹⁵⁵

Birmingham Okulu'nun merkeze aldığı üç temel konu Graeme Turner tarafından şöyle sınıflandırmaktadır:

- Kitle iletişim araçlarının metinsel incelemeleri ve bunların hegemonya ve ideolojiyi yeniden üretmeye dönük işleyiş biçimleri
- Günlük yaşamın, özellikle alt kültürlerin etnografik incelemeleri
- Thatcherizm ve ırkçı milliyetçilik çalışmaları gibi siyasal ideolojiler ile ilgili çalışmalar.¹⁵⁶

Bu sınıflandırma ışığında, medya araştırmaları, İtalyan düşünür Antonio Gramsci'nin hegemonya anlayışına paralel bir şekilde, medyanın yeniden ideolojik üretimde kritik bir rol oynadığını temel almaktadır. Medya üstlendiği bu rol ile eleştirel düşünmeyi engelleyen gerçeklik tanımlamaları üretmektedir. Birmingham Okulu'nun önde gelen üyelerinden Stuart Hall, Gramsci'den ve Althusser'den yararlanarak medyadaki ideolojik mesajların çoğunlukla gerçekliğin yanlış bir imgesini yaratarak işlediğini savunmaktadır. Böylece, medyanın da etkisiyle sorunsallaştırılabilecek olan konular normalleştirilmekte ve doğal olarak kabul edilmektedir. Birmingham Okulu'nun günlük yaşam ve özellikle alt kültüre ilişkin

---

¹⁵⁴ Arık, "Raymond Williams", **Kadife Karanlık 2**, Eds. Gül Batuş, Füsun Alver, Bilal Arık, Barış Çoban, Ünsal Çığ, Su Yayınevi, İstanbul 2006, s. 127-128.

¹⁵⁵ Küçük, **Medya, İktidar, İdeoloji**, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2005, s. 55.

¹⁵⁶ Smith, **A.g.e.**, s. 213.

yaptığı çalışmalar, kabaca politikaların, iktidarın ve eşitsizliğin yaşam tarzı ve modayı nasıl şekillendirdiğini ortaya çıkarmayı hedeflemektedir.¹⁵⁷

Birmingham Okulu, çeşitli marjinal grupların yaşam biçimleriyle ilgilenmiş, onların toplumsal yorumlamalarına yönelik araştırmalar yürütmüştür. Günlük eylemleri politik bir çerçevede yorumlayan çalışmaların merkezinde gençlik alt kültürlerinin incelenmesi yer almıştır.¹⁵⁸

Birmingham Okulu'nun en temel üçüncü araştırma konusu siyasal ideolojilerdir. Okul, çalışmalarını ırkçılık ve Thatcherizm gibi sağ-kanat ideolojiler üzerine yapılan çalışmalarla sınırlandırmıştır. Egemen sınıfın çıkarlarını desteklemek için ideolojinin nasıl kullanıldığı ve ne gibi işlevlere sahip olduğu üzerine araştırmalar yapan Althusser ve Gramsci'nin entelektüel çalışmaları Birmingham Okulu'nun siyasal ideoloji çalışmalarında yön gösterici olmuştur. Hatta, Birmingham Okulu'nun 1980'li yıllarda Althusser'den ziyade Gramsci'nin çizgisine doğru kaydığını söylemek mümkündür.¹⁵⁹

1970'lerin başından itibaren 1980'li yılların ortalarını kapsayan dönem Birmingham Okulu'nun yapmış olduğu kültürel çalışmaların altın dönemi olarak nitelendirilmektedir. Bu dönemde, entelektüel olarak tutarlı bir neo-Gramsici analiz tarzı ortaya çıkmış, sınıf ve kültür etrafında odaklanılmış; araştırmacılar, çağdaşlarının güçlü desteğine sahip sıkıca bağlı takımlar içinde çalışmış ve kuramsal gündemler hızlı bir şekilde giderek daha fazla karmaşıklaşmıştır.

1980'lerin başından itibaren Birmingham Okulu'nun bazı kadın üyeleri araştırma konusu olarak kadının, kuramsal bir çerçeve olarak da feminist kuramın dışlandığı gerekçesiyle şikayetçi olmuşlardır. Bu şikayet üzerine, kadın araştırmaları

---

¹⁵⁷ Smith, **A.g.e.**, s. 213.

¹⁵⁸ Smith, **A.g.e.**, s. 217

¹⁵⁹ Smith, **Kültürel Kuram**, Çev. Selime Güzelsarı, İbrahim Gündoğdu, Babil Yayınları, İstanbul 2007, s. 219.

konusunda da araştırma ve incelemelere başlayan Birmingham Okulu üyeleri, benzer tarihlerde, ırkçılık üzerine de eğilmişlerdir.¹⁶⁰

3.2.1. Birmingham Okulu'nun Kültür Anlayışı

Birmingham Okulu'nu herhangi bir geleneksel disiplinle tanımlamak mümkün değildir; çünkü okul olguları açıklamak için hangi disipline ihtiyaç varsa kendi çalışmaları doğrultusunda o disiplini kullanmayı bir yöntem olarak benimsemiştir. Birmingham Okulu'nun kültür incelemeleri konusunda en bilinen ve en önemli teorik açılımı, kültürel ürünlerin, sosyal pratiklerin ve hatta kurumların metin olarak okunmasıdır.¹⁶¹

Birmingham Okulu kültür araştırmalarında Frankfurt Okulu'nun kültür endüstrisi anlayışına da Marksizm'in kültür değerlendirmelerine de eleştirel yaklaşmıştır. Kültürü ayrı ve eğitimle bağlantılı bir şekilde değerlendirip, toplumun üstünde ve ötesinde olduğu düşüncesine karşı çıkmıştır. Tersine, gündelik yaşam pratiklerine ve simgelerine kazınmış bir kültür anlayışını incelemelerinin merkezine koymuşlardır. Birmingham Okulu, geleneksel Marksizm'in ekonominin kültürü ve ideolojiyi belirlediği düşünceye de mesafeli yaklaşmıştır. Çalışmalarında kültürün ekonomik yaşamla bağlantılı olmakta birlikte kendi dinamiği olan bir yapı olduğunu savunmuşlardır. Althusser'in ve Gramsci'nin ideoloji kavramlaştırmaları ve eklemleme kuramı bu yaklaşımlarında etkili olmuştur.¹⁶²

Birmingham Okulu Frankfurt Okulu'nun kabul ettiği yüksek ve alçak kültür arasındaki ayrımı reddetmiş ve medya kültürünün yapay ürünlerini incelemiştir. Böylelikle, elitist baskın edebi yaklaşımların kültürel anlayışlarının üstesinden gelen Birmingham Okulu, Frankfurt Okulu'nun izleyicilere yüklediği pasifizmi, kendi düşünceleri olan, kendi anlamlarını ve popüleri yaratan aktif izleyici yaklaşımı ile aşmayı amaçlamıştır.¹⁶³

---

¹⁶⁰ Smith, **A.g.e.**, s. 221.

¹⁶¹ Arık, **A.g.m.**, s. 129.

¹⁶² Arık, **A.g.m.**, s. 129-130.

¹⁶³ Kellner, "Kültürel Araştırmalar ve Sosyal Teori: Eleştirel Bir Müdahale", Çev. Ünsal Çığ,

Buna göre, kitle iletişim araçlarının hitap ettiği izleyici veya okuyucu kendilerine sunulan metinlere ve görsellere kendi anlamlandırma dünyaları çerçevesinde anlamlar yüklemektedirler. Bu varsayımınla birlikte, izleyici kitle Frankfurt Okulu'nun savunduğu gibi pasif yapıda değil, tersine aktif olarak izlediğini anlamlandıran bir kitledir ve dolayısıyla medya metinleri de üretim ve tüketim anlamlandırmaları olarak ayrı ayrı ele alınmalıdır.

Okul'un önde gelen temsilcilerinden Raymond Williams, kitle iletişim araçlarının toplumsal değişimde oynadığı rol ve zaman, toplumu yönlendirmek için bu araçların egemen sınıflar tarafından kullanılması ve iletişim sürecindeki bireylerin konumunu incelemiştir. Bu konular üzerindeki incelemelerinin bir sonucu olarak "akış kuramı"nı ortaya atan Williams, kitle kültürünün oluşmasında, tahakküm altındaki kitlenin, kitle iletişim araçları tarafından hegemonyayı olumlamak zorunda bırakıldığına dikkat çekmiştir. Williams kültür kavramını yeniden tanımlamış ve kültür endüstrisinden bahsederek "kitle kültürü" kavramını ortaya atmıştır. Birmingham Okulu da, çalışmalarında bu kavramı temel alarak iktidar sahiplerinin oluşturduğu hegemonyanın bir kültür endüstrisi haline geldiğini savunmuştur.¹⁶⁴

Williams, kültürü, "bir bütün olarak hayat" şeklinde kavramlaştırmış ve kültürü o zamana kadar İngiliz akademik çevrelerinde baskın bir şekilde edebi olarak kavranmasının ötesinde bir anlam yüklemiştir. Williams, kültür ve toplumun birlikte ele alınması gerekliliğini tartışmaya açmış, medya kültürünün önemini görerek ve yüksek ve alçak kültür ayrımını aşarak İngiliz Kültürel Araştırmalarının yörüngesini derinden etkileyen çalışmalar yapmıştır.

İngiliz Kültürel Araştırmaları, ayrıca, E.P. Thompson'un İngiliz işçi sınıfı kültürü ve direnme biçimlerinin tespiti çalışmalarıyla da şekillenmiştir. Williams ve Hoggart'a benzer biçimde Thompson da, İngiliz kültürünün değişimlerini endüstrileşmeye ve kentleşmeye karşı bir tepki olarak değerlendirmiştir. Üç araştırmacı da, kentsel endüstri gelişiminin aşırılıkları ve korkularını eleştiren kültürel değerleri tespit etmiş ve kültürü insanları geliştirilen ve kalkındıran olumlu potansiyel bir güç olarak

---

(Çevrimiçi) <http://www.istanbul.edu.tr/4.boyut/index.php?sayfa=oku&id=4> (22.09.2009)

¹⁶⁴ Arık, **A.g.m.**, s. 143.

görmüştür. Williams ve Hoggart, kendi kültürel araştırma formlarını ilerici sosyal değişimin bir aracı olarak gördüklerinden, yoğun bir biçimde işçi sınıfı eğitimi projelerine dahil olmuş ve sosyalist politikaların içinde yer almışlardır.

Williams'ın kültürel çalışmaları Birmingham Okulu'nun çalışmalarında yol gösterir niteliktedir. Frankfurt Okulu gibi geleneksel Marksizm'in kültür anlayışını reddeden Williams'ın kültür eleştirisi Gramsci'nin hegemonya kavramı üzerinden geliştirilmiştir. Williams hegemonyanın devamlı olarak yeniden üretilme zorunluluğu olduğunu ve bu nedenle sistemin içerisinde hegemonyadan korunmayı sağlayacak muhalefet alanlarının da var olduğunu ileri sürmektedir. Bu açıdan bakıldığında, Williams kültür endüstrisinin toplumlara kuşattığı ve hegemonyasını her alanda hissettirdiği bu sistem içinde çözüm olanakları olduğuna inandığı için iyimser bir bakış açısı sunmaktadır.

Williams, kültürün çok boyutlu özelliğine dikkat çekmiştir:

Herhangi bir toplumda: herhangi bir zaman diliminde; mutlaka hakim ve etkin olarak adlandırabileceğimiz, değerler, anlamlar ve pratikler dizgesi bulunmaktadır. Bu hakim sistem durağan bir yapı değildir; sürekli olarak bir içine alma sürecindedir. Bu birleşim zaman zaman son derece tutarsız ve çelişkili bir görünüm sergileyebilir. Gramsci bu birleşimi, alt sınıfların hegemonya içerisindeki, hakim sınıflara karşı muhalefeti anlamında kullanmaktadır. Bana göre değerlerden ve anlamlardan oluşmuş etkili ve hakim bir sistemin temeli sadece soyut bir iktidar yapılanmasından oluşmaz; yaşanan toplumsal gerçekliğe uyumlu bir bileşim ile mümkün olabilir. Bu yüzden hegemonya sadece yukarıdan empoze edilen fikirler ve manüplasyon yoluyla gerçekleşmez. Hegemonya ancak; yaşanan hayatın tüm deneyimleri ve pratiklerinin bir araya gelmesi ve aralarındaki ortak uyum ile gerçekleşebilir.¹⁶⁵

Williams'a göre kültür toplumun her kesimi tarafından paylaşılabilen, sıradan bir olgudur. Williams bu düşüncesiyle de Frankfurt Okulu'ndan ayrılmakta; alçak ve yüksek kültür ayrımını ve yüksek kültürün tercih edilmesini reddetmektedir. Böyle bir ayrım yerine, sıradan insanların kültürü ile yüksek kültürün seçilmiş öğelerinin bir araya gelerek bütünleşmesini ve genel bir kültürün geliştirilmesini sağlayacak, daha az "seçkin" bir çarenin olanaklı olduğunu düşünmektedir. Kültürü anlamların, değerlerin ve etkinliklerin paylaşıldığı bir alan olarak tarif eden Williams, kültürün

¹⁶⁵ Raymond Williams, **Culture and Materialism: Selected Essays**, Verso Books, 1997, s. 38.

bilinçli olarak oluşturulmadığını, fakat ileri bir bilinç olarak toplumda kendiliğinden yeşerdiğinin ve bu yüzden de toplumsal yapı tarafından biçimlendirildiğini belirtmektedir.

Williams'ın kültürü ele alışında, kültürün teknolojik gelişmeler tarafından şekillendirildiği yani “teknolojik belirlenimcilik” önemli bir yer tutmaktadır. Williams'a göre bundan önceki kültür yaklaşımlarının düştüğü yanılgı, kültürü salt değerler bütünü olarak görmesinden kaynaklanmaktadır. Williams'a göre, örfler, adetler, sanat ve tarih gibi soyut kavramlardan oluşan kültür, icatların kendiliğinden veya ihtiyaca cevap verecek şekilde düzenlenmesinden de etkilenmiştir. Belirlenmenin gerçek bir sosyal süreç olduğunu kabul eden belirlenmenin gerçeği, değişken sosyal uygulamaları derinden etkileyen, fakat asla zorunlulukla denetlenmeyen sınırların kurulmasına ve baskı uygulanmasına dayandığını ileri sürmüştür. Belirlenimciliği tek bir güç ya da güçlerin tek bir soyutlaması olarak düşünmek yerine, aynı zamanda, içinde gerçek belirleyici faktörlerin -güç ya da sermaye dağılımı, sosyal ya da fiziksel miras, gruplar arasındaki genişlik ve büyüklük ilişkileri- sınırlar kurduğu ve baskı uyguladığı, ancak, bu sınırların içinde ya da üzerinde ve bu baskılar altında ya da bu baskılara karşı karmaşık hareketlerin sonuçlarını ne tümüyle denetleyen ne de tümüyle öngören bir süreç olarak düşünülmesi gerektiğini savunmaktadır.¹⁶⁶

Birmingham Okulu kültür endüstrisinin en önemli araçlarından kitle iletişim araçlarını bireylerin ve toplumun davranışlarını yönlendiren toplum dışı bir otorite olarak görmek yerine kültürün bir parçası olarak görmektedir. Buna göre, kitle iletişim araçlarının analiz edilmesi toplumun analiz edilmesi anlamına gelmektedir. Williams'a göre, örneğin televizyonda yayınlanan bütün programlar bir bütünün parçasıdır ve devamlılık arz ederek birbirlerini tamamlamaktadırlar. Esas eleştirilmesi gereken unsur ise reklamlardır. Çünkü, televizyon programları ve diğer kitle iletişim araçları yayınlarını reklamların vereceği mesajı en etkin şekilde iletmek üzere kurgulanmaktadır.

---

¹⁶⁶ Williams, **Televizyon, Teknoloji ve Kültürel Biçim**, Çev. Ahmet Ulvi Türkbağ, Dost Yayınları, Ankara 2003, s. 108.

Williams kitle iletişim araçları arasından halen günümüzde en etkin olma özelliğini koruyan televizyonun bireyler ve toplumlar üzerindeki etkisi konusunda şöyle demektedir:

Biz koltuktan kalkacak enerjiyi toplamadan önce başka bir şeyin içinde olabiliriz ve çoğu program da bu durum akılda tutularak yapılır: yani önce dikkatin çekilmesi ve eğer izlemeye devam edersek heyecanlı şeylerin geleceğine dair vaat söz konusudur. Ancak izlemeye devam etme dürtüsü, bu tür bir düzenlemenin tek başına açıklayabileceğinden daha yaygın gibi görünüyor. Yalnızca televizyon programı üreticilerinden değil, aynı zamanda pek çok izleyiciden de izlenme saatlerinin artırılması yönünde gelen baskılar bu açıdan önemlidir. Çok yakın zamana kadar İngiltere’de televizyon, temelde, gün ortasında sunacak pek bir şeyi olmayan bir akşam eğlencesiydi. Sabah ve öğleden sonra saatlerinde, hafta sonları hariç, okullar ve benzeri yayınlar için kullanılırdı. Şimdi genel türdeki sabah ve öğleden sonra programlarında hızlı bir gelişme vardır. Birleşik devletlerde sabah 6’da başlayan yayında bir filmi 8:30 da görmek şimdiden mümkündür ve kararmayan bir ekranda, sürekli bir akışla ertesi sabah saat 1 de başlayan gece sinemasına kadar televizyon seyredilebilir.¹⁶⁷

Ancak, kitle iletişim araçlarını salt baskı kurucular olarak görmenin yanı sıra kurtarıcı olarak görmenin de bazı sakıncaları vardır. Adorno ve Horkheimer, kitle iletişim araçlarını günümüzde görevi kültür endüstrisine hizmet etmek olan bir araç olarak gördüğü için, onlar içinden herhangi bir olumlu çıkış noktası tespit etmemiştir. Birmingham Okulu da kitle iletişim araçlarını eleştirmekte fakat içinden olumlu direniş kanalları görmeye çalışmaktadır. Bu iki yaklaşım arasındaki sınır iyi belirlenmelidir.

Birmingham Okulu kültürü toplum açısından pozitif potansiyel bir güç olarak görmektedir. Özellikle Williams, Hoggart ve Thompson’ın başını çektiği Birmingham Okulu, kitle kültürü ve kültürün toplumlar üzerindeki sıradanlaştırıcı etkisini şiddetle eleştirmişlerdir. Kültürel çalışmalar başlangıcından günümüze kadar oluşturulan kültüre bir farkındalık yaratabilmek için yapıla gelmiştir. Bu anlamda bağımlı sınıfların yanında olarak yola koyulan kuramcılar, Marksist felsefeden beslenmiş ve zaman içerisinde taraf tutma anlamında politik de olmuşlardır. Kültürel araştırmalar bir taraftan oluşan kültürel ortamı eleştirme misyonu yüklenirken bir taraftan da bağımlı sınıf olarak addettikleri kesimlerin, ayakta kalması için düzenleyici olmaya çalışmışlardır.

---

¹⁶⁷ Williams, A.g.e., s. 78.

Kitle iletişim araçları aynı anda ve aynı yerde hem baskıcı hem de özgürleştirici olabilmektedir. Bu kitle iletişim araçlarının ‘yapı’ olarak mı, ‘araç’ olarak mı ele alındığı ile yakından ilintilidir. Kültür alanının ve kitle iletişim araçlarının nasıl yönetildiği, ekonomi politik açıdan nasıl bir yerde konumlandırıldığı ve ideolojik olarak nasıl bir işlevi olduğu gibi salt araçsal özelliklerin sorgulanması yapının kendisini incelemeyi ihmal edebilmektedir. Bu durum, toplumların tamamen dışsal ve hiçbir şekilde müdahale edemeyecekleri güçler tarafından yönetildikleri gibi bir sonuca varabilmektedir. Öte yandan, yapının kendisine dikkat çekip toplumsal, ekonomik ve politik ilişkilerden arındırarak değerlendirmek de, kültürün apayrı ve toplumsal yönetim mekanizmalardan yalıtılmış bir alan olduğu varsayımına kadar varabilmektedir. Bu nedenle, kültürün alanının, kitle iletişim araçları başta olmak üzere tüm bileşenleriyle, hem yapısal olarak hem de araçsal olarak incelenmesi gerekmektedir. Ancak, böyle bir bütünlük içinde sağlıklı bir analiz yapılması ve eleştirilen konuların değişim ve dönüşümünün sağlanması mümkündür.¹⁶⁸

3.2.2. Kitle Kültüründen Popüler Kültüre Geçiş

Kitle kültürü kavramı kitle toplumu kavramıyla yan yana kullanılan bir kavramdır. Kapitalist toplumların 19. yüzyılın sonundan itibaren atomlaşmış bireylerden oluşan homojen bir toplum haline geldiğini varsayan bu kavram toplumsal sınıfların varlığını yadsımaktadır. Böylelikle, kitle kültürü kavramını kullananlar çoğunlukla yalnızca sanatı dışarıda tutarak modern toplumlarda tek bir kültür olduğu varsayımı ile hareket etmektedirler. Birmingham Okulu ise bu yaklaşıma itiraz ederek kültürün bir yaşam tarzı bütünlüğü olmasına rağmen her toplumun kendine özgü farklı nitelikleri barındıran yaşam tarzları da olduğunu ileri sürmüştür. Bu nedenle de, toplumsal farklılıkları ve çeşitlilikleri yadsıyan bir kavram olarak kitle kültürü yerine popüler kültür kavramını kullanmayı tercih etmişlerdir. Popüler kültür kavramı, bir kültürü paylaşan ve tüketen insanların dahil oldukları sınıflar belirtildiği sürece

---

¹⁶⁸ Lull, **Medya, İletişim, Kültür**, Çev. Nazife Güngör, Vadi Yayınları, Ankara 2001, s. 225.

sınıfsal niteliğe bürünebilmekte, benzer şekilde sınıfları birleştiren kültürel yönelimlerden bahsedilmesini de mümkün kılmaktadır.¹⁶⁹

Stuart Hall'un Birmingham Okulu'nun yöneticiliğini üstlendiği 1968 yılına kadar kitle kültürüne negatif bir anlam yüklenmiştir. Bu anlamda işçi sınıfın “kitle kültürü”ne karşı kendini koruması ve sistem içerisinde kaybolmaması üzerinde durulmuş ve kitle iletişim araçlarının toplum üzerindeki yönlendirme etkisinin sanıldığı kadar yüksek olmadığı görüşü benimsenmiştir. Çünkü kitle iletişim araçlarının iletildiği mesajları anlamlandıran kitle bu süreçte yeni bir kültür oluşturmaktadır. Bu kültürün unsurları sadece, iktidar, hegemonya, sermaye ve kitle iletişim araçları değildir. Daha geniş anlamda düşünülen popüler kültür unsurları, kitlenin geniş anlamda bütün ritüellerini kapsayarak anlamlandırma süreci ile birleştirilmektedir.

Hall'a göre, kültür endüstrisi tarafından oluşturulmaya çalışılan “kitle kültürü” aslında içerisinde büyük direnç noktaları taşımaktadır. Kapitalist sistemin ideolojisi ve kültür endüstrisi ile kuşatılan toplumlar kendi hayatlarıyla ilgili, temsil açısından farkındalık gösterip yeni bir düzey oluşturabilme yeteneğine ve olanağına da sahiptirler. Hall, “popüler” olarak adlandırdıkları bu yeni düzeyi ayrı bir kültür olarak görmüştür.

Popüler kültür iktidarda olanların kültürüne karşı ya da onun adına mücadelenin alanlarından biridir. O mücadele içinde aynı zamanda, kaybedilecek ya da kazanılacak olan şeydir. Boyun eğme ve direnme alanıdır. Kısmen hegemonyanın yükseldiği ve güvenlik altına alındığı yerdir. Popüler kültürün önemli olması bu nedenledir.¹⁷⁰

Hall bu konuda fazlaca iyimser bir tutum benimseyerek, oluşturulan tüm kültürün yani popüler olanın halk tarafından bilinçli oluşturulduğunu ve “popüler kültür”ün bir direnme alanı olduğunu ileri sürmüştür. Bununla birlikte, kültürel çalışmalar,

---

¹⁶⁹ Özbek, **Popüler Kültür ve Orhan Gencebay Arabeski**, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 89.

¹⁷⁰ Hall, “Notes on the Deconstructing the Popular”, **People's History and Socialist Theory**, S. Johns et. al. eds., Routledge and Kegan Paul, Londra 1981, s. 239.

popüler kültür yaratmanın dünyadaki egemen güçlerin anlayışlarına karşı bir direniş, yönetilen grupların anlayışlarına ise bir destek olabileceğini ısrarla işaret etmiştir.¹⁷¹

Hall bu anlamda kültür endüstrisinin hitap ettiği bireyler üzerinde durmakta ve bireylerin Frankfurt Okulu tarafından varsayıldığı gibi pasif olmadıklarını iddia etmektedir. Örneğin, birey televizyon karşısında maruz kaldığı etkiye hem boyun eğmektedir hem de anlamlandırma düzeyinde direnmektedir. Hall için, işin umut vaat eden kısmı da ikincisidir. Hall'un "Kodlamak/Çözmek" olarak adlandırılan kuramında direnç fetişizminden bahsedilmektedir. Buna göre, kitle iletişim araçlarının mesajlarına maruz kalan birey anlamlandırma sırasında direnç göstermekte ve mesajı yeniden üretmektedir. Çünkü, insanlar bir metni yalnızca anlamaya çalışmakla yetinmemekte, aynı zamanda metne, kendi hayatlarına, deneyimlerine, ihtiyaç ve isteklerine uygun anlamlar yüklemeye çalışmaktadırlar.

Popüler kültür, bir diğer medya araştırmacısı John Fiske tarafından da iktidar ve direnme alanı olarak tanımlanmaktadır. İktidarın ideolojik baskısı ve buna karşı bireysel direnişin bir örneği olarak yırtık kot pantolon örneğini veren Fiske, egemen kapitalist sistemin simgelerinden biri haline gelmiş olan kot pantolonu moda adı altında sunmasını ve bireylerin tüketimini teşvik etmesini ele almaktadır. Fiske'e göre, yırtık kot giymek egemen ideolojiye boyun eğmek gibi görünse de buna karşı direncin bir simgesi olarak da yorumlanabilmektedir. Yırtık kotlar normalden uzun süre kullanıldıkları için yeni bir kotun satın alınması geciktirilmekte ve bu da metalaşmaya karşı küçük ama anlamlı bir direnç olmaktadır.¹⁷²

Fiske, *popüler kültür* kavramına Hall'ın yaklaştığı anlamda bir direniş noktası olarak yaklaşmamakta ve Birmingham Okulu'nun kültür yaklaşımına bir eleştiri getirmektedir. Fiske'e göre, popüler kültür bağımlı sınıflara belirli açılımlar sağlamaktadır, fakat bu popüler kültürün tamamen iktidardan bağımsız, yeni, özerk bir kültür olduğu anlamına da gelmemektedir. Bu açıdan bakıldığında, Birmingham

---

¹⁷¹ Storey, **Popüler Kültür Çalışmaları**, Çev: Koray Kardeşahin, Babil Yayınları, İstanbul 2000, s. 12.

¹⁷² Fiske, **İletişim Çalışmalarına Giriş**, Çev: Süleyman İrvan, Bilim Sanat Yayınları, Ankara 1996, s. 234.

Okulu'nun "popüler kültür" anlayışı ne tam olarak iktidarın istediği bir kültür tarzıdır ne de halka ait olarak görülebilecek tarzda özgün bir kültürdür.

Birmingham Okulu'nun kitle kültürü kavramından ziyade popüler kültür kavramının kullanılmasının önemli bir işlevi daha bulunmaktadır. Kitle kültürü kavramı, özellikle kitle iletişim araçları odaklı bir kültürel araştırmaya neden olarak kültürel çalışmaları, hem pratik hem de kavramsal olarak sınırlamaktadır. Oysa, popüler kültür kavramı, bireylerin kitle iletişim araçlarına olan bağımlılığını aşmaya yardımcı olmaktadır. Kitle iletişim araçlarını odağa alan kitle kültürü araştırmaları, kitle iletişim araçları aracılığıyla yaygınlaşan ürünlerdeki egemen anlam ve değerlerin ortaya konmasını önemsemektedir. Yalnızca bunların etkisinin incelenmesi ise kültürel araştırmaları kavramsal ve pratik olarak sınırlı bırakmaktadır. Popüler kültür ise günlük hayattaki kültürel pratiklerde hem dilin hem de diğer kültürel ürünlerin - genel olarak kültür endüstrisinin barındırdığı anlam ve değerlerin- ortaya çıkarılmasına olanak tanımaktadır.¹⁷³

Hall, ideolojik mücadelelerin sınıf belirleniminden görece bir özerkliğe sahip olduğunu ve onların toplumsal ve siyasal yaşamın yeniden şekillenmesinde önemli etkileri olabileceğini savunmuş ve bu kültürel sürecin stratejik ve müzakere edilmiş niteliklerini vurgulamıştır. Bununla birlikte, Hall, ideolojilerin tamamen yüzer-gezer olmalarından ziyade belirli, çıkar, tarih ve ittifak kümelerinde sabitlendiğini de ifade etmiştir.¹⁷⁴

Birmingham Okulu araştırmacıları, bazı yönlerden Frankfurt Okulu'na benzer bir biçimde, bir kitle kültürü eleştirisi ortaya koymuşlardır. Bu eleştiri, olumlu bir biçimde işçi sınıfının kültürünü ve direncini cesaretlendirmiştir. Richard Hoggart, Raymond Williams ve E.P. Thompson, kültür endüstrisi tarafından üretilen kitle kültürünün şiddetli saldırılarına karşı işçi sınıfının kültürünü öne çıkarmanın yollarını aramışlardır.

---

¹⁷³ Özbek, A.g.e., s. 9.

¹⁷⁴ Smith, A.g.e., s. 213-214.

Kapitalist sistemin yarattığı egemen kültürün eleştirisi konusunda Frankfurt Okulu ile benzer görüşleri benimseyen Birmingham Okulu temsilcileri kültürün işçiler üzerinde yarattığı etki konusunda Frankfurt Okulu'ndan ayrılmıştır. Birmingham Okulu işçi sınıfı ile pratik bir ilişki kurabilmiş, onları uyandırmayı başarabilmiş ve işçi sınıfının desteği ile toplumsal bir duruş sergileyebilmiştir. Yaşanan dönemin nesnellığı Frankfurt Okulu üyelerinin kültür endüstrisi konusunda teori ve pratik bağlantısını kurlmalarını zorlaştırmıştır. Bunda, kuşkusuz, Frankfurt Okulu'nun faşizmin ortaya çıktığı ve yaygınlaştığı Almanya'da bulunması ve çoğunluğu Yahudi kökenli ailelerden gelen üyelerin bizzat faşizmin etkisine maruz kalmaları etkilidir.

3.3. Postmodernizmin Kültür Endüstrisi Yaklaşımı

Aydınlanma düşüncesi ile birlikte gelişen ve Avrupa toplumlarında etkili olan modernizmin vaat ettiği ilerlemenin bir çok alanda sekteye uğraması hayal kırıklığı yaratmıştır. Özellikle, açlık, yoksulluk, silahlanma, ırkçılık gibi dünya nüfusunun büyük çoğunluğunu etkileyen sorunlar, akla ve bilime dayanan modernizmin her şeyi çözebileceğine duyulan inancı zayıflatmıştır. Öte yandan, bilimin politik olarak manipüle edilmesi, totaliter yönetimlerin varlığını sürdürmesi, ve modernizmin teorisi ile pratik gerçekliğin arasındaki mesafenin açılması postmodernizmin ortaya çıkmasını ve kabul görmesini sağlamıştır.

Postmodernizm tartışmaları ilk olarak 1980'li yıllarda Avrupa ve ABD'de dillendirilmeye başlanmıştır. Bu tartışmalar, ilk olarak sanat alanında ortaya çıkmış ve çağdaş mimarinin, edebiyatın ve diğer kültürel formların modernizm döneminin özelliklerinin ötesine geçtiği ve "postmodernist sanat" olarak nitelendirilen yeni bir yapıya sahip olduğu savıyla ortaya çıkmıştır. Ardından, postmodernizm, felsefe ve nihayet sosyal teoriler alanında da modernist dönemin artık bittiğini ve yeni bir tarihsel döneme girildiğini ileri sürmüştür. Postmodernizm, artık, yeni bir kültür anlayışı olduğunu, toplumsal ve tarihsel açıdan yeni biçimlerin oluştuğunu, yeni teoriler ve politikalar üretilmesi gerektiğini savunan bir akıma dönüşmüştür.¹⁷⁵

---

¹⁷⁵ Kellner, A.g.e., s. 167.

Aydınlanma, kapitalizm, eşitlik, Marksizm gibi kavramları “büyük anlatılar” olarak nitelendiren postmodernizm, modernizmin yaşadığı açmazlar dolayısıyla modernizmle hesaplaşmak için ortaya çıkmıştır. Postmodernizm, ileri kapitalist toplumların içinde buldukları ve sorumlusunun modernizm olduğunu savundukları durumu aşmayı hedeflemektedir.¹⁷⁶

Postmodernizmde esas olan, çoğulculuk, yerellik, farklılık, çeşitlilik ve küçük anlatılardır. Tarihsel süreçte bir amacın var olduğu fikrine de karşı çıkan postmodernistler, hoşgörüle karşılanan bir çoğulculuk anlayışının bayraktarlığını yapmaktadır.

Aydınlanma ve aydınlanma koşullarını hazırlayan dönemlerin ideallerinin “büyük alıntılar” olarak nitelendiren postmodernizm tüm bu ideallerin geçerliliğini kaybettiğini savunmaktadır. Sekteye uğrayan, gerçekliğe dönüşürken hayal kırıklığı ile sonuçlanan modernizm idealleri, postmodernizm tarafından sadece pratikte yaşanan başarısızlıklar olarak görülmemekte, bunun sorulusunun modernizmin kendisi olduğu iddia edilmektedir.

Postmodernizm, gelenek ve yenilenme, muhafaza etme ve yenilik, kitle kültürü ve yüksek sanat arasındaki farklılıkların da artık ortadan kalkması gerektiğini iddia etmektedir.¹⁷⁷ Postmodernizmin bu anlayışı yaşamın her alanında üretilecek tüm düşüncelerin artık modernizmin ilkelerine bağlı kalmak zorunda olmadığını ileri sürmektedir. Bu görüş, Adorno ve Horkheimer’in kültür endüstrisi eleştirileri ile bazı noktalarda denk düşmekle birlikte, önerilen çözüm yolu konusunda tamamıyla ayrılmaktadır. Adorno, kültür endüstrisinin insanları tek tipleştirerek, üzerlerinde tahakküm kurulduğunu iddia ederken, çözüm yolu olarak yüksek sanatı işaret etmiştir. Oysa, postmodernizm kültür endüstrisinin temsil ettiği kitle kültürü ile yüksek sanat arasında bir üstünlük olamayacağını iddia ederek çözüm yolu

---

¹⁷⁶ Kızılcılık, “Postmodernizm: Modernlik Projesine Bir Başkaldırı”, *Türkiye Günlüğü*, S. 30, Ankara 1994, s. 89.

¹⁷⁷ Huyssen, “Postmodernin Haritasını Yapmak”, Çev. Mehmet Küçük, **Modernite versus Postmodernite**, Derleyen, Mehmet Küçük, Vadi Yayınları, Ankara 1994, s. 125.

önermekten uzaktır. Postmodernizme göre, her ikisi de haklıdır, her ikisi de doğrudur.

Adorno'nun modernizm savunusu, modernizmin en ileri sanatsal malzemeleri kullandığı savına dayanıyordu. Adorno'ya göre, modernist sanat içinde ilerici olarak kabul edilen hareketlerin her biri aynı zamanda giderek artan yasakları da beraberinde getirmiştir. Postmodernizm ise bu noktada devreye girerek modernist sanatın dışladığı unsurları yeniden sanat dahil etmeyi amaçlamaktadır. Postmodernizm yüksek sanat ile düşük sanatın yeniden birleştirilme çabasıyla, modernist sanatın elitist tavrını reddetmektedir.¹⁷⁸ Olumluyıcı bir postmodernist kültür fikri Adorno'nun savunduğu yüksek modernist sanatın iddialarını zayıflatırken, karşısına aldığı popüler kültürün (kitle kültürünün) yeniden değerlendirilmesinin de önünü açmıştır.

Postmodernizm, kapitalizmin 1980'lerin başında hızla güçlendiği bir dönemde etki alanını güçlendirmiş ve 1990'larda egemen ideolojik ve kültürel tanımlama olarak gelişimini sürdürmüştür. En geniş anlamıyla, postmodernizm kapitalizmin endüstriyel modernleşmenin ötesinde yeni bir çağa girdiğini öne sürmektedir. Buna göre, modernizm endüstriyel toplumların yapısı iken, postmodernizm post-endüstriyel (endüstri ötesi) toplumların yapısını tanımlamaktadır. Postmodernizme göre, sanayi devrimi ile birlikte ortaya çıkan ve zamanla toplumsal yapının temel taşları olarak gelişen sınıflar önemini kaybetmektedir. Sınıfların yerini artık birey, yaş, cinsiyet ve grup gibi unsurlar ve onların alt kültürleri almaktadır. Toplumlarda artık sınıfların değil kültürün belirleyici bir rolü vardır.¹⁷⁹

Postmodernizmde, görüşlerin tek ve birbiriyle uyum içinde olduğu bir yapı olumlanmakta, birbirinden farklı görüşlerin ve anlayışların yan yana var olduğu bir kültür anlayışı benimsenmektedir. Postmodernizm, çoğulcu, iletişim merkezilikten uzak, enformasyon, bilgi edinme, kendini bulma, faydalanma ve kullanmayı bireysel doyumları için bir kaynak olarak bireylerin varlığını olumlamaktadır. Tüm bunlara

---

¹⁷⁸ Adorno, **A.g.e.**, s. 35

¹⁷⁹ Erdoğan, **Kapitalizm, kalkınma, postmodernizm ve iletişim**, Erk Yayınları, Ankara 2000, s. 216.

kaynak olan iletişim araçlarının sahipliği, kimler tarafından yönetildiği ya da hangi amaçlarla kimler tarafından yönlendirildiği gibi konular postmodernizm açısından fazla bir anlam ifade etmez. Önemli olan çeşitli iletişim araçları sayesinde iletişimin küresel ölçekte dolaşımında olması ve insanların bunlardan kendi istekleriyle faydalanarak kendi yaşamlarına yaratıcı bir şekilde entegre etmeleridir.¹⁸⁰

Postmodernizmin temel savı bireylerin kitle iletişim araçları kanalıyla kendi gerçeklerini kendilerinin kurduğu yönündedir. Fakat bu sav eksiklidir. Marx'ın da belirttiği gibi insanlar kendi tarihlerini kendileri yapmaktadırlar fakat bu tarih yapıcılığı her şeyden bağımsız ve özgür bir şekilde, bireyler tarafından gerçekleştirilememektedir. İnsanlar içinde buldukları koşullarda, o koşullara bağlı olarak ya da o koşullara tepki olarak yapıp etmektedirler. İnsanların iletişim kanalları aracılığıyla algıladıklarını anlamlandırırken tek başına olmaları bu anlamlandırmayı özgür ve bağımsız bir şekilde yaptıkları anlamına gelmemektedir. Çünkü, anlamlandırma belli bir yerde, belli bir dönemde ve belli koşullarda yaşanan gerçekliklerle sınırlıdır.¹⁸¹

İnsanların kendilerine sunulanları algılama, çözme ve anlamlandırma süreçleri, bireylerin toplum içindeki konumlarından, diğer bireylerle olan sosyal ilişkilerinden, ve de anlamlandırma sürecinde buldukları zamandan, mekandan ve durumdan bağımsız değildir. İster bir olumlama ister bir eleştiri söz konusu olsun, bireylerin tüm bu anlamlandırma süreçleri belli bir tarihin, birikimin ve deneyimin sonunda ortaya çıkmaktadır. Bu yönüyle değerlendirildiğinde de, bütünsel bir yapı içinde bu yapıya bağlılığın ya da eleştirinin bireyler üzerinden dışarı vurulduğu bir süreç görülmektedir. Postmodernizmin bireysel özgürlük söylemi ile naifleştirdiği çok parçalılık ve çoğulculuk aslında bütünsellikle hala yakından ilişkilidir.

---

¹⁸⁰ Erdoğan, A.g.e., s. 217-218.

¹⁸¹ Erdoğan, A.g.e., s. 226.

SONUÇ

Kapitalizmin dünya ölçeğinde egemen olduğu günümüz toplumlarına bakıldığında, birbirine benzer yapılar görüyoruz. İnsanlar aynı moda akımlarını takip ediyor ve benzer giysiler giyiyor, geleneksel yemekler varlığını korusa da benzer fast-food restoranları dünyanın farklı yerlerinde açılıyor ve rağbet görüyor, özellikle ABD ve Avrupa yapımı diziler ve filmler çok sayıda ülkede aynı zamanda izleniyor, çok okunan kitaplar farklı dillere çevrilerek tüm dünyada yayınlanıyor ve bunun gibi toplumsal yaşamın farklı alanlarında gittikçe birbirine benzeyen kültürel alışkanlıklar egemen oluyor. Bireyler birbirine daha fazla benziyor ve aynlaşıyor.

Toplumsal yaşam biçimleri gittikçe birbirine benzerken ülkelerin yönetim ve idare biçimleri de tek tipleşiyor. Özellikle 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin çözülüşü ile birlikte dünyada tartışmasız egemen güç olarak kabul edilen kapitalizm ülkelerin büyük bir çoğunluğunda hem ekonomik hem de toplumsal yaşamda belirleyici olmuştur.

Frankfurt Okulu'nun üyelerinden Adorno ve Horkheimer, dünyada ekonomik, sosyal, toplumsal ve kültürel anlamda önemli değişikliklerin ve dönüm noktalarının yaşandığı bir dönemde, yaşadıkları çağı ve durumu sorgulayan iki önemli düşünürdür. Teknolojinin ve bilimin sürekli geliştiği, tarihsel olarak ilerlemenin de hız kesmeden devam etmesinin beklendiği 20. yüzyılın ortalarında dünya ölçeğinde insanların karşı karşıya kaldığı olumsuzluklar Adorno ve Horkheimer'ın topluma eleştirel bakmaları konusunda itici bir güç olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından, dünyada dengelerin yavaş yavaş oturması beklenirken patlak veren İkinci Dünya Savaşı ve bu savaşla birlikte gelen çok sayıda olumsuzluğun o dönemde sorgulanması şaşırtıcı değildir. Nitekim, yaşadıkları çağın gerçeklerine duyarlı çok sayıda düşünür, açlık, yoksulluk, ekonomik bunalım gibi sorunların analizine ilgi göstermiştir.

Frankfurt Okulu da Marksist anlayış üzerine inşa edilen ve eleştirel kuramı toplum analizlerinde kullanan bir okul olarak çeşitli araştırmalar yapmıştır. Okul içinde ortak amaçlar ekseninde yola çıkan ve toplumsal sorunları inceleyen Adorno ve Horkheimer, sorunun temel kaynağının kapitalizm olduğu noktasından hareket etmiştir. Mevcut kapitalist sistem, baskı ve tahakküm mekanizmaları aracılığı ile toplumları sistemin çıkarları doğrultusunda yönetmekte ve gerek ekonomik gerekse toplumsal yaşamda çelişkiler yaşanmasına neden olmaktadır. Bu çalışmanın konusu olan *kültür endüstrisi* de egemen sistemin yarattığı başat sorunlardan biri olarak kabul edilmekte; toplumların ve bireylerin yaşamlarında oluşturduğu etki nedeniyle etraflıca incelemeye değer görülmektedir.

Adorno ve Horkheimer'a göre, kültür ürünleri metalaşarak bir endüstri halini almış ve kültür endüstrisi yaklaşımını oluşturmuştur. Toplumları baskı ve tahakküm altında tutma işlevi gören kültür endüstrisi, Aydınlanma'nın amacından sapmış olmasından kaynaklanmıştır. Aydınlanma'nın her alanda ilerleme hedefini ve tüm insanlık için öngördüğü özgürlük talebini göz önünde bulundurduğumuzda, Adorno ve Horkheimer'ı Aydınlanma karşıtları olarak tanımlamamız mümkün değildir. Onlar Aydınlanma'ya idealleri nedeniyle değil, bu ideallere ihanet ettiğini savdukları için eleştirel yaklaşmışlardır.

Adorno ve Horkheimer aklın ön plana çıkarıldığı Aydınlanma anlayışında, aklın zamanla amacından saptığını tespit etmiştir. Aklın doğa üzerinde ve dolayısıyla doğanın bir parçası olan insan üzerinde egemenlik kurması, nesnel aklın öznel akla yenilmesi onlar için kabul edilemez bir durumdur. Çünkü bu durum insanlığı dogmalardan ve mitsel inanışlardan kurtarıp, bilimsel ve çağdaş bir ilerlemeye götürecek olan Aydınlanma aklının araçsallaştırılması ile sonuçlanmıştır. Araçsal akıl her şeyi başka bir şeye ulaşmak için kullanmakta, kendinde amaçlar yaratmamaktadır. Amaca ulaşmak için kullanılan araçların niteliği değerini yitirmekte, sadece amaca ulaşmakta yararlı olup olmadıkları açısından değerlendirilmektedir. Amaçların niteliksel olarak değerlendirilmediği ve her şeyin birer araç haline geldiği bu durumdan insanlar da araçsallaşarak nasibini almıştır.

Öyle ki; sistemin çarkları arasında kendi değerlerini yitiren insanlar, kendilerine sunulan gereklilikler ve amaçlar doğrultusunda hayatlarını sürdürür olmuşlardır.

Günümüzün egemen kapitalist toplumlarına bakıldığında da bu durumun hala geçerli olduğu görülmektedir. Çünkü araçsallığın egemenliğinde özneler de araç haline gelmiş, nesneleşmiştir. İnsanlar atomize bireylere dönüştürülmüştür. Toplumun atomize bireyler toplamı olarak değerlendirilmesi egemen güçlerin çıkarıdır; çünkü örgütsüz ve atomize bireyler daha kolay kontrol edilebilmekte ve yönetebilmektedir.

Bireylerin kontrol edilmesi ve yönetilmesi aşamasında, Adorno ve Horkheimer'ın kültür endüstrisi analizi devreye girmektedir. Çünkü, toplumsal yaşamda egemen güçler bireyleri kontrol edebilmek için kültür ürünlerinden faydalanmaktadır. Kültür endüstrisi mevcut kapitalist toplumların ideolojik açıdan meşrulaştırılması ve bireylerin kitle kültürüne ve topluma entegre edilmesi konusunda büyük bir görev üstlenmektedir.

Kaçınılmaz olarak kapitalist sistemin temel mekanizmalarını içeren kültür endüstrisi, kâr merkezli, ürünlerin değişim değerlerini temel alan ve egemen güçlerin çıkarlarını gözetten bir yapıya sahiptir. Kültür endüstrisi birer tüketici olarak değerlendirdiği insanları baskı ve tahakküm araçlarıyla kuşatmakta; bireyleri edilginleştirmekte, yönlendirmekte ve kontrol altında tutmaktadır.

Kültür alanı, insanların kendilerini gerçekleştirdikleri, yeteneklerini ve beğenilerini dışa vurdukları bir alan olmaktan uzaklaşmakta; giderek kültür endüstrisinin, dolayısıyla kapitalist sistemin devamlılığını sağlayan yeniden üretim mekanizmalarının parçası haline gelmektedir. Kültür endüstrisi yeniden üretim süreçleri sayesinde nesneleştirdiği bireyleri kısır bir döngü içinde hapsedmektedir.

Kültür endüstrisinin tahakküm gücüne dikkat çeken Adorno ve Horkheimer, bireylerin bu tahakkümden kurtulmaları gerektiğine inanmalarına rağmen çözüm konusunda karamsardır. Horkheimer'a kıyasla daha iyimser bir anlayışı benimseyen

Adorno, bireylerin kuşatıldıkları kültür endüstrisinin farkına varmalarını ve bu kuşatmayı kırmalarını sağlayacak bir alan olarak sanatı işaret etmiştir. Adorno, kapitalist toplumsal yapının bir ürünü olmasına rağmen varlığı itibariyle özerk ve bağımsız bir alan olarak tanımladığı sanatı ‘yanlış olan bir bütünde doğruyu barındıran bir örnek’ olarak görmektedir. Gerçek sanatı kültür endüstrisinin yapay ürünlerinden ayırmak için “yüksek sanat” kavramını tercih eden Adorno’ya göre sanat aktif ve eylem içeren bir kurtuluş yolu sunmamaktadır. Kültür endüstrisinin metalaşmış ürünlerinin aksine yüksek sanat bilgi içeren bir etkinliktir ve ideal bir düzenin ne olduğuna dair nitelikli bilgi taşımaktadır. Adorno, yüksek sanatın kendi içinde taşıdığı bu bilginin sanatı talep eden bireyler tarafından algılanması gerektiğini söylemektedir. Kültür endüstrisinin tahakkümü altında ezilen, sıradan insanların kolay kolay erişemeyeceği yüksek sanat yapıtları, ulaşabilen insanlar tarafından da doğru anlamlandırılmalıdır. Fakat, bu yüksek sanata kimin, nasıl ulaşacağı bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. İşte bu noktada Adorno, bireylere sorumluluk yüklemekte ve bu süreci gerçekleştirmelerini beklemektedir. Fakat, Adorno’nun kurtuluş yolu olarak insanların yüksek sanata ulaşmalarını önermesi, bunun için de herhangi bir pratik yol önermemesi yapılan analizler için oldukça zayıf bir sonuçtur. Adorno’nun yaşadığı dönemin olumsuzlukları nedeniyle temel aldıkları Marksizm’in sınıf mücadeleleri önermesine mesafeli durdukları kabul edilir olsa da; bu kadar pasif bir konumlanışı tercih etmesi eksikli ve kolaycı bir tutum olarak değerlendirilebilmektedir.

Frankfurt Okulu gibi bir ekol olan ve yine Marksist düşüncüyü esas alan Birmingham Okulu da kültürel araştırmalar konusunda önemli katkılarda bulunmuştur. Birmingham Okulu araştırmacıları kültür alanını, yüksek-alt, elit-popüler vd. diye ayırmayı bırakmamızı önermiş ve kültürün her formunun araştırmaya ve eleştiriye değer olduğunu görmemizi sağlayacak bir yaklaşım sunmuştur. Birmingham Okulu, Frankfurt Okulu’nun izleyicilere yüklediği pasifizmi, kendi düşünceleri olan, kendi anlamlarını ve popüler olanı yaratan aktif izleyici yaklaşımı ile aşmaya çalışmıştır.

Birmingham Okulu, kitle iletişim araçlarının hitap ettiği izleyicinin/okuyucunun kendilerine sunulan metinlere ve görsellere kendi anlamlandırma dünyaları

çerçevesinde anlamlar yüklediğini ileri sürmüştür. Buna göre, izleyici kitle pasif yapıda değil, tersine aktif olarak izlediğini anlamlandıran bir kitledir ve dolayısıyla medya metinleri de üretim ve tüketim anlamlandırmaları olarak ayrı ayrı ele alınmalıdır.

Birmingham Okulu'nun önde gelen araştırmacılarından Raymond Williams'a göre kültür toplumun her kesimi tarafından paylaşılabilen, sıradan bir olgu olarak değerlendirilmelidir. Adorno'nun alçak ve yüksek kültür ayırımını ve yüksek kültürün tercih edilmesini reddeden Williams, böyle bir ayırım yerine, sıradan insanların kültürü ile yüksek kültürün seçilmiş öğelerinin bir araya gelerek bütünleşmesini ve genel bir kültürün geliştirilmesini sağlayacak, daha az "seçkin" bir çarenin olanaklı olduğunu ileri sürmüştür.

Birmingham Okulu kültür endüstrisinin en önemli araçlarından kitle iletişim araçlarını bireylerin ve toplumun davranışlarını yönlendiren toplum dışı bir otorite olarak görmek yerine kültürün bir parçası olarak görmektedir. Buna göre, kitle iletişim araçlarının analiz edilmesi toplumun analiz edilmesi anlamına gelmektedir. Birmingham Okulu, kültür endüstrisini çözülmesi gereken bir sorun olarak ele alırken aynı zamanda çözümün de sorunun iyi analiz edilmesiyle ortaya çıkacağını savunmuştur. Bu nedenle, tüm eleştirilen özelliklerine rağmen kültür, içinde değişim için pozitif bir potansiyel güç barındırmaktadır.

Aydınlanma, sadece Frankfurt Okulu ve Birmingham Okulu gibi çağdaş düşünceler tarafından eleştirilmemiş, egemen kapitalist sistem tarafından da kontrollü olarak benimsenen bazı eleştirilerle de karşılaşmıştır. Postmodernizm, modernizmin yaşadığı açmazlar dolayısıyla modernizmle hesaplaşmak iddiasıyla ortaya çıkmıştır. Gelenek ve yenilenme, muhafaza etme ve yenilik, kitle kültürü ve yüksek sanat arasındaki farklılıkların artık ortadan kalkması gerektiğini savunan postmodernizm, yaşamın her alanında üretilecek tüm düşüncelerin artık modernizmin ilkelerine bağlı kalmak zorunda olmadığını ileri sürmektedir. Bu görüş, Adorno ve Horkheimer'ın kültür endüstrisi eleştirileri ile bazı noktalarda denk düşmekle birlikte, önerilen çözüm yolu konusunda tamamıyla ayrılmaktadır. Adorno, kültür endüstrisinin insanları tek tipleştirerek, üzerlerinde tahakküm kurulduğunu iddia ederken, çözüm

yolu olarak yüksek sanatı işaret etmiştir. Oysa, postmodernizm kültür endüstrisinin temsil ettiği kitle kültürü ile yüksek sanat arasında bir üstünlük olamayacağını iddia ederek çözüm yolu önermekten uzaklaşmıştır. Postmodernizme göre, her ikisi de haklıdır, her ikisi de doğrudur.

Postmodernizme göre, toplumsal yapının temel taşları olarak gelişen sınıflar önemini kaybetmekte, yerini artık birey, yaş, cinsiyet ve grup gibi unsurlar ve onların alt kültürlerine bırakmaktadır. Toplumlarda artık sınıfların değil kültürün belirleyici bir rolü vardır. Postmodernizmde, görüşlerin tek ve birbiriyle uyum içinde olduğu bir yapı olumlanmamakta, birbirinden farklı görüşlerin ve anlayışların yan yana var olduğu bir kültür anlayışı benimsenmektedir. Postmodernizm, çoğulcu, iletişim merkezilikten uzak, enformasyon, bilgi edinme, kendini bulma, faydalanma ve kullanmayı bireysel doyumları için bir kaynak olarak bireylerin varlığını olumlamaktadır. Mevcut yapının diğer unsurları, yani, iletişim araçlarının sahipliği, kimler tarafından yönetildiği ya da hangi amaçlarla kimler tarafından yönlendirildiği gibi konular postmodernizm açısından fazla bir anlam ifade etmez. Önemli olan çeşitli iletişim araçları sayesinde kültürün küresel ölçekte dolaşımında olması ve insanların bunlardan kendi istekleriyle faydalanarak kendi yaşamlarına yaratıcı bir şekilde entegre etmeleridir.

Postmodernizmin temel savı bireylerin kitle iletişim araçları kanalıyla kendi gerçeklerini kendilerinin kurduğu yönündedir. Fakat bu sav eksiklidir. Marx'ın da belirttiği gibi insanlar kendi tarihlerini kendileri yapmaktadırlar fakat bu tarih yapıcılığı her şeyden bağımsız ve özgür bir şekilde, bireyler tarafından gerçekleştirilemez. İnsanlar içinde buldukları koşullarda, o koşullara bağlı olarak ya da o koşullara tepki olarak yapıp etmektedirler. İnsanların iletişim kanalları aracılığıyla algıladıklarını anlamlandırırken tek başına olmaları, postmodernizmin iddia ettiği gibi bu anlamlandırmayı özgür ve bağımsız bir şekilde yaptıkları anlamına gelmemektedir. Çünkü, insanların kendilerine sunulanları algılama, çözme ve anlamlandırma süreçleri, bireylerin toplum içindeki konularından, diğer bireylerle olan sosyal ilişkilerinden, anlamlandırma sürecinde buldukları zamandan, mekandan ve durumdan bağımsız değildir. Bu yönüyle

değerlendirildiğinde de, bütünsel bir yapı içinde bu yapıya bağlılığın ya da eleştirinin bireyler üzerinden dışarı vurulduğu bir süreç görülmektedir. Postmodernizmin bireysel özgürlük söylemi ile naifleştirdiği çok parçalılık ve çoğulculuk aslında bütünsellikle hala yakından ilişkilidir.

Adorno ve Horkheimer, Birmingham Okulu ve postmodernizm kapitalist toplum yapısı içinde kültür alanına özel bir önem atfetmişler ve ayrı bir başlık olarak derinlemesine incelemişlerdir. Her birinin eleştirel bakışlarının çıkış noktasının ya da tartışma yöntemlerinin Marksizm’le ilintili olduğu düşünüldüğünde, önerilen yolların neden birbirinden bu kadar farklı olduğunun saptanması önem kazanmaktadır.

Bilindiği gibi, Marksizm, kültürü, aile, hukuk, sanat gibi bir üst yapı kurumu olarak görmekte ve diğer üst yapı kurumları gibi alt yapı ile, yani toplumun ekonomik yapısı ile ilişkili olarak değerlendirmektedir. Marksizm’in kültür anlayışı Adorno ve Horkheimer’in kültür endüstrisi eleştirileri ile benzerlik göstermekte fakat toplumsal sistemdeki ağırlığı ve yeri konusunda ayrışmaktadır. Marksizm, ekonomik yapının yarattığı çelişkiler dolayısıyla üst yapı kurumları arasında da bir mücadele olduğunu ve bu kurumların yaşanan egemenlik mücadelesini yansıttığını ileri sürmektedir. Buna göre, kültür alanı da bu üst yapı kurumlarından biridir ve toplumun ekonomik yapısından kaynaklanan egemenlik ilişkilerinin bir mücadele alanı olarak görülmektedir. Marksizm’e göre, kültür alanının gücü, etkisi ve ideolojik işlevi dolayısıyla öne çıkan bir üst yapı kurumu olarak kabul edildiği görülmekle birlikte, bu alanın sadece kendi dinamikleri içinde değerlendirilebilen ve bu alana dönük eleştirilerin yine kendi dinamikleri içinde çözülmesi beklenene denli özerk ve bağımsız olmadığı da açıktır.

Marx, alt yapının tüm üst yapı kurumlarını katı bir şekilde belirlediği gerekçesiyle eleştirilmiştir. Hatta Adorno ve Horkheimer’in ve Birmingham Okulu’nun çözüm önerisi noktasında Marksizm’den uzaklaşmalarının temelinde bu yatmaktadır. Fakat, burada Marksizm’in yanlış yorumlanması söz konusudur. Çünkü, Marx ekonominin toplumsal yaşantının şekillenmesinde temel belirleyen olduğunu söylerken, üst yapı kurumlarının salt ekonomik ilişkiler doğrultusunda belirlendiğini kastetmemiştir.

Tüm üst yapı kurumlarının alt yapı ile karşılıklı etkileşim içinde olduğunu ve birbirlerini etkilediğini ileri sürmüştür. Bu etkileşimde ağırlığın ekonomiden yana bükülmesi salt bir ekonomik determinizm algısına yol açmıştır. Oysa, Marx'ın kültürün ideolojik bir alan olarak manipüle edildiği savunuyla kendisini eleştiren 'sol' yaklaşımlara ters düşmemektedir.

Gerek Adorno ve Horkheimer (genel olarak Frankfurt Okulu) gerekse Birmingham Okulu, kültürel çalışmalar konusunda politik kaygılarla yola çıkmalarına rağmen, somut politikalar üretme ve siyaset stratejileri önerme alanında zayıf kalmışlardır. Her ikisi de medyanın nasıl dönüştürüleceği ve Aydınlanma'nın gerçek amacı doğrultusunda nasıl kullanılacağı yönünde bir çalışma yapmamıştır. Araştırmacılar kapitalist toplumdaki çalışma ve insani koşulların niteliksel yönleri konusunda Marksist anlayışın yeniden değerlendirilmesine önemli katkılarda bulunmuşlar fakat kapitalizme yönelik nefretlerini, o nefretin nesnesi olan kurama ve onu değiştirmeye dönük siyasal bir eyleme hiçbir zaman dönüştürememişlerdir.

Tüm bu değerlendirmeler ışığında Adorno ve Horkheimer'in ve Birmingham Okulu'nun kültür endüstrisi eleştirisinin Marksizm'le benzer bir anlayış çerçevesinde değerlendirildiğini fakat sorunun çözümü konusunda ayrıştıklarını görüyoruz. Özellikle, Adorno ve Horkheimer'in eleştirilerinde kültür endüstrisine fazlasıyla büyük ve özerk güç atfetmelerinin çözüm konusunda zayıf kalmalarında etkili oldukları görülmektedir. Kültür endüstrisini öylesine bağımsız ve özerk bir tahakküm alanı olarak görmüşlerdir ki; bu tahakkümün yine toplumsal dinamikler sayesinde yok edileceğine dair inançları kalmamıştır. Yaşadıkları dönemde tanık oldukları ve başarısızlıkla sonuçlanan girişimlerin de bu çözümsüzlükte etkili olduğu eklenmelidir.

Birmingham Okulu ise hala kültürün muhalif ve eleştirel güçleri potansiyel olarak barındırdığını ileri sürerek bireylere aktif bir rol biçmekte fakat bu bireylerin nasıl bir toplumsal dinamiğe dönüşerek değişimi gerçekleştireceği konusunda sessiz kalmaktadır.

Adorno ve Horkheimer'in kültür endüstrisi eleştirisi ve Birmingham Okulu'nun kültür konusundaki yaklaşımları, kültürün derinlemesine incelenmesi açısından günümüz toplumlarına çok önemli veriler sağlamakta ve ufuk açmaktadır. Fakat çözüm konusunda karamsar, eksikli ve zayıf bir konumda olmaları da yine kültür endüstrisini bu denli özerk bir yapı olarak kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır. İnceledikleri alana atfettikleri büyük önem ve güç, o alanın yine toplumsal dinamikler yoluyla değiştirilip dönüştürüleceğine dair güveni de azaltmıştır. Günümüz toplumlarında kültür endüstrisinin ne anlama geldiğini anlamak için Adorno ve Horkheimer'in düşüncelerinin yanı sıra Birmingham Okulu'nun çalışmaları zengin bir alan sunmaktadır. Kültür alanının çözümlemesi yapılırken teorik bir zemin olarak sadık kalınan Marksist düşünceden sonuç aşamasında toplumsal dinamiklere duyulan güven kaybı nedeniyle vazgeçilmiş olması eksiklidir. Bu bir anlamda, çözümlemeyi yapan düşünürlerin kültür endüstrisinin yarattığı baskı ve tahakküm kuşatmasının kendileri tarafından da tamamıyla kırılmadığı yönünde değerlendirilebilir. Ekonomik yapının neden olduğu çelişkilerin bir mücadele alanı olarak okunabilen kültür endüstrisinin, yine toplumsal dinamikler aracılığıyla değiştirilip dönüştürülmesi mümkün görünmektedir.

Adorno ve Horkheimer'in kültür endüstrisi incelemesi, bizlere kültür ve sanat ürünlerini ideoloji ile ilişkilendirmenin yanı sıra bireysel ve toplumsal davranışlara olan etkisini görerek değerlendirme olanağı vermektedir. Kültür endüstrisini yeniden düşünmek ve değerlendirmek, egemen kapitalist sistemin ekonomik açıdan olduğu gibi kültürel açıdan da tahakküm altında tuttuğu günümüz insanının mevcut durum konusunda farkındalığını artırmak ve özne olduklarının bilincine varmalarını sağlamak açısından aydınlatıcı olacaktır.

KAYNAKÇA

ADORNO, Theodor W., **Toplum Üzerine Yazılar**, Çev. Yılmaz Öner, Belge Yayınları, İstanbul 1990.

ADORNO, Theodor W., “Bir Şeyler Eksik: Ütopik Özlemin Çelişkileri Üzerine Ernst Bloch ile Theodor Adorno Arasında Bir Tartışma”, **Defter Dergisi**, Çev. Hakkı Hünler, S. 42, İstanbul 2001, s.152-168.

ADORNO, Theodor W., **Minima Moralia**, Çev. Orhan Koçak, Ahmet Doğukan, Metis Yayınları, İstanbul 2005.

ADORNO, Theodor W., **Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi**, Çev. N. Ülner, M. Tüzel, E. Gen, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.

ADORNO, Theodor W., “Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken”, Çev. Bülent O. Doğan, **Cogito**, S. 36, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s. 76-83.

ARIK, Bilal, “Raymond Williams”, **Kadife Karanlık 2**, Eds. Gül Batuş, Füsun Alver, Bilal Arık, Barış Çoban, Ünsal Çığ, Su Yayınevi, İstanbul 2006, s. 117-139.

ATIKER, Erhan, **Modernizm ve Kitle Toplumu**, Vadi Yayınları, Ankara 1998.

BAĞCE, H. Emre ed., **Frankfurt Okulu**, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2006.

BAŞAR, Erdoğan, **Sosyalizm Sözlüğü**, Toplum Yayınevi, Ankara 1965.

BERGER, John, **Görme Biçimleri**, Çev. Y. Salman, Metis Yayınları, İstanbul 2005.

BIERSTEDT, Robert, “18. Yüzyılda Sosyolojik Düşünce”, **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi**, Derleyenler: Tom Bottomere, Robert Nisbet, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, Verso Yayıncılık, Ankara 1990, s. 17-52.

BOTTOMORE, Tom, **Frankfurt Okulu**, Çev. Ahmet Çiğdem, Vadi Yayınları, Ankara 1997.

BOZKURT, Nejat, **20. Yüzyıl Düşünce Akımları**, Sarmal Yayınları, İstanbul 1995.

ÇİĞDEM, Ahmet, **Akıl ve Toplumun Özgürleşimi**, Vadi Yayınları, Ankara 1997.

DELLALOĞLU, Besim F., “Bir Giriş: Adorno Yüz Yaşında”, **Cogito**, S. 36, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.

DELLALOĞLU, Besim F., **Frankfurt Okulu’nda Sanat ve Toplum**, Bağlam Yayınları, İstanbul 2001.

DEMİRHAN, Ahmet, **Modernlik**, Ağaç Yayınları, İstanbul 1992.

ERDOĞAN, İrfan, Korkmaz ALEMDAR, **İletişim ve Toplum**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1990.

ERDOĞAN, İrfan, **Kapitalizm, kalkınma, postmodernizm ve iletişim**, Erk Yayınları, Ankara 2000.

ERDOĞAN, İrfan, “Karl Marx: İnsan, Toplum, İletişim”, **İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi**, S. 25, Ankara 2007, s. 199-228.

FISKE, John, **İletişim Çalışmalarına Giriş**, Çev. Süleyman İrvan, Bilim Sanat Yayınları, Routledge 1990.

HARVEY David, **Postmodernliğin Durumu**, Çev. Sungur Savran, Metis Yayınları, İstanbul 1999.

HELD, David, **Introduction to Critical Theory: Horkheimer to Habermas**, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1984.

HORKHEIMER, Max, **Akıl Tutulması**, Çev. Orhan Koçak, Metis Yayınları, İstanbul 2005.

HORKHEIMER, Max, Theodor ADORNO, **Aydınlanmanın Diyalektiği**, Çev. Oğuz Özügül, C. 1, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1995.

HORKHEIMER, Max, Theodor ADORNO, **Aydınlanmanın Diyalektiği**, Çev. Oğuz Özügül, C. 2, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1995.

HUYSEN, Andreas, "Postmodernin Haritasını Yapmak", **Modernite versus Postmodernite**, Çev. Mehmet Küçük, Mehmet Küçük der., Vadi Yayınları, Ankara 1994.

JAY, Martin, **Diyalektik İmgelem**, Çev. Ünsal Oskay, Ara Yayıncılık, İstanbul 1989.

JAY, Martin, **Adorno**, Çev. Ünsal Oskay, Der Yayınevi, İstanbul 2001.

KANT, Immanuel, **Critique of Pure Reason**, Çev. Norman Kept Smith, Macmillan Education LTD Publish, Londra 1990.

KANT, Immanuel, **Seçilmiş Yazılar**, Çev. Nejat Bozkurt, Remzi Kitabevi, İstanbul 1984.

KEJANLIOĞLU, D. Beybin, **Frankfurt Okulu'nun Eleştirel Bir Uğrağı: İletişim ve Medya**, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2005.

KELLNER, Douglas, **Critical Theory, Marxism and Modernity**, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1992.

KIZILÇELİK, Sezgin, “Postmodernizm: Modernlik Projesine Bir Başkaldırı”, **Türkiye Günlüğü**, S. 30, İstanbul 1994, s. 86-96.

KÜÇÜK, Mehmet, **Medya, İktidar, İdeoloji**, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2005.

LULL, James Lull, **Medya, İletişim, Kültür**, Çev. Nazife Güngör, Vadi Yayınları, Ankara 2001.

LUNN, Eugene, **Marksizm ve Modernizm**, Çev. Yavuz Aloğan, Alan Yayıncılık, İstanbul 1995.

MARCUSE, Herbert, **Tek Boyutlu İnsan**, Çev. Afşar Timuçin, Teoman Tunçdoğan, May Yayınları, İstanbul 1975.

MARSHALL, Gordon, **Sosyoloji Sözlüğü**, Çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1999.

MARX, Karl, **Ekonomi Politüğın Eleştirisine Katkı**, Çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara 1993.

MARX, Karl, Friedrich ENGELS, **Alman İdeolojisi (Feuerbach)**, Çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara 1999.

MARX, Karl, Karl Marx, Friedrich Engels, **Komünist Parti Manifestosu**, Çev. Erkin Özalp, NK Yayınları, İstanbul 2003.

MARX, Karl, Friedrich ENGELS, **Komünist Manifestosu**, İthaki Yayınları, İstanbul 2003.

MUTLU, Erol, **Kitle İletişim Kuramları**, Ütopya Yayınevi, Ankara 2005.

ÖZBEK, Meral, **Popüler Kültür ve Orhan Gencebay Arabeski**, İletişim Yayınevi, İstanbul 2002.

RECKI, Birgitt, “Kant ve Aydınlanma”, **Cogito**, S. 41-42, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s. 192-214.

SLATER, Phil, **Frankfurt Okulu: Kökeni ve Önemi – Marksist Bir Yaklaşım**, Çev. Ahmet Özden, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1998.

SMITH, Philip, **Kültürel Kuram**, Çev. Selime Güzelsarı, İbrahim Gündoğdu, Babil Yayınları, İstanbul 2007.

SPURK, Jan, **Toplumsal Aklın Eleştirisi**, Çev. Işık Ergüden, Versus Kitap, İstanbul 2008.

STOREY, John, **Popüler Kültür Çalışmaları**, Çev. Koray Karaşahin, Babil Yayınları, İstanbul 2000.

ŞAYLAN, Gencay, **Çağdaş Düşünce Akımları: Postmodernizm**, (Ders Notları) TODAİE Yayınları, Ankara 1996.

TİMUÇİN, Afşar, **Düşünce Tarihi**, BDS Yayınları, İstanbul 1992.

WAYNE, Mike, **Marxism and Media Studies**, Pluto Press, Sterling 2003.

WIGGERSHAUS, Rolf, **The Frankfurt School**, Polity Press, Cambridge 1995.

WILLIAMS, Raymond, **Kültür**, Çev. Suavi Aydın, İmge Kitabevi, Ankara 1993.

WILLIAMS, Raymond, **Culture and Materialism: Selected Essays**, Verso Books, 1997.

WILLIAMS, Raymond, **Televizyon, Teknoloji ve Kültürel Biçim**, Çev. Ahmet Ulvi Türkbağ, Dost Yayınları, Ankara 2003.

WRIGHT, Charles Robert, **Mass Communication: A Sociological Perspective**, Random House, New York 1959.

ZEYTİNOĞLU, Emre, “Theodor Adorno’nun Sanat Tanımı ve Protesto”, **Cogito**, S. 36, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s. 244-255

Elektronik Yayınlar

KELLNER, Douglas, “İletişim veya Kültürel alışmalar: Bölünmenin Üstesinden Gelmek”, (Çevrimiçi)

<http://www.istanbul.edu.tr/4.boyut/index.php?sayfa=oku&id=6>

KELLNER, Douglas, “Kültürel Araştırmalar ve Sosyal Teori: Eleştirel Bir Müdahale”, Çev. Ünsal Çığ, (Çevrimiçi)

<http://www.istanbul.edu.tr/4.boyut/index.php?sayfa=oku&id=4>

“Kitle İletişim Araçları”, (Çevrimiçi)

http://www.felsefe.gen.tr/kitle_iletisim_araclari_nedir_ne_demektir.asp